Боротьба за дитину
Франсуаза Дольто

Ця книжка стане чудовим другом для батьків, які прагнуть не просто зрозуміти своіх дітей, а й отримати цілісне уявлення про те, що таке дитинство, осягнути цей багатомірний світ. Авторка відкидае стереотипне уявлення про те, що дитячі роки е лишень підготовкою до життя, і доводить: дитина – це вже сформована особистість, до якоі треба ставитися як до дорослого. Що впливае на вашу дитину? Які вона мае права та обов'язки? Комп'ютер і телебачення, соціалізація в колективі, подолання дитячих комплексів – використовуючи новий підхід до виховання, ви зможете зростити свою дитину успішною та щасливою.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

2018

ISBN 978-617-12-5265-3 (fb2)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Висловлюємо особливу подяку літературному агенту Анастасіі Лестер за допомогу в придбанні прав на публікацію цієї книжки

Перекладено за виданням:

Dolto F. La cause des enfants / Fran?oise Dolto. – Editions Robert Laffont, S.A. : Paris, 1997. – 466 p.

Переклад з французькоі Андрія Репи

Дизайнер обкладинки Євген Спіжовий

Дольто Ф.

Д65 Боротьба за дитину / Франсуаза Дольто ; пер. з фр. А. Репи. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. – 672 с.

ISBN 978-617-12-5053-6

ISBN 978-2-221-08730-5 (фр.)

УДК 159.9© Editions Robert Laffont, S.A. Paris, 1985, 1997

© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2018

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художне оформлення, 2017

Книжку створено у співпраці з дослідницькою групою під керівництвом Андре Кутена

Новий погляд

Права дітей сьогодні у світі захищено не дуже добре, і ми назвемо три причини:

- з'являється дедалі більше наукової літератури, присвяченої дитячій тематиці, яка вже навіть у ранньому віці перебирає в художньої монополію на знання. Вона затемнює символічну реальність, особливу енергію, потенційну силу, властиву кожній дитині. Якщо для письменника дитина е радше об'єктом бажання, то для фахівця в галузі медицини й наук про людину дитина стае об'єктом досліджень;

- суспільство переймається насамперед тим, як зробити видатки на дитину рентабельними;

- дорослі бояться вивільнити певні сили, певну енергію, якою володіють діти, що може поставити під сумнів іхній дорослий авторитет, досягнення, соціальне становище. Вони проектують на дітей свої суперечливі бажання, невдоволення життям і нав'язують ім свої моделі.

У цій праці ми поставили перед собою таке завдання: проаналізувати «урок історіі», розглянути причини невдач і витоки помилок, які століттями відчужували дітей і дорослих одне від одного, і запропонувати новий підхід заради кращого запобігання лихові.

Донині всі роботи з педіатріі або виховання дотримувалися старої «дорослоцентричної» традиції. Вони лише зміцнювали або поновлювали вічні правила, створені в інтересах сімейства. Це неодмінно була школа батьків. Але чи йшло це на користь дітям? Анітрохи, це було вигідно дорослим. Отож наша дослідницька команда вирішила радикально змінити кут зору: ми прагнемо перейти до справжньої перспективи, що розглядае реальність у становленні, ми хочемо відійти від призми батьківських інтересів, а також деформованої оптики так званих «педагогічних» підручників і трактатів.

Задум цієі книжки

Ця книжка створювалася спільно з дослідницьким колективом, який допомагав робити аналіз як у Франції, так і за кордоном. Вона мае на меті розглянути з погляду психоаналізу сукупність історичних, соціологічних, етнографічних, літературних і наукових даних про місце, яке суспільство відводить дітям.

Оригінальність підходу полягае в тому, що Франсуаза Дольто пропонуе міркування та коментарі, звертаючись до свого подвійного досвіду дитячого психоаналітика і матері.

Абзаци, набрані курсивом, заохочують д-ра Франсуазу Дольто акцентувати увагу на тенденціях, течіях, популярних настроях і незмінних факторах у суспільстві, дискусійних питаннях і нерозв'язаних проблемах. Франсуаза Дольто реагуе на них, супроводжуючи ці дані своіми зауваженнями, особистими спогадами або власним баченням.

Перша частина цього дослідження намагається підбити історичні підсумки й запропонувати діагностику. Друга частина накреслює новий підхід до дитинства. Третя частина викладає сценарії такого суспільства, яке пішло б дитині на користь. Четверта й остання частина закладає основи раннього запобігання дитячим неврозам. Це революція, яку можливо здійснити невеликими кроками. Але це реальна революція.

Частина перша. Допоки діти житимуть на світі

Дитина в суспільстві: постійні чинники, зміни та причини невдач

Батьки виховують дітей, немовби царі керують народами.

Ми звикли до міфу про прогрес зародку від народження до дорослого віку, тому ототожнюємо еволюцію тіла з еволюцією мислення. Але насправді символічне мислення – від зачаття до смерті – залишається незмінним.

Для дорослого обурлива сама ідея того, що він і дитина – рівні.

Франсуаза Дольто

Розділ 1. Тіло під маскою

Відкриття тіла дитини

Від XV до XVIII ст. в живописі дитину завжди зображали в одязі дорослого. Доволі показовою в цьому сенсі стала виставка 1965—1966 рр., що відбулася в Кельні, у музеі Вальрафа Рихартца. Риси дорослої людини стосувалися не тільки костюма. Недитячим був і зовнішній вигляд. Це добре видно на гравюрі Дюрера, що показує дитину з народу, яка має обличчя дідуся.

У «Сатиричних шкільних сценках» Пітера Брейгеля діти тримаються й поводяться як «великолітні». Їх відрізняє лише зріст. На картині «Садівник» Матье Ленена (1655) дівчатка, що допомагають накрити стіл до обіду, зображені як справжні жінки – наних такі само убранняяк і на іхній матері. Це «зменшені копії» своеі матусі. Те саме і з хлопчиками, хіба що в XVII ст. вони ще зодягненіне за чоловічою модою: іх наряджають не так, як іхніх татусів, а так, як вдягалися іхні пращури чоловічої статі за часівСередньовіччя.

До XVIII ст. дитяче тіло повністю ховалося під одягом. Єдина відмінність між одягом хлопчиків і дівчаток була в тому, що перші мали застібки на платті спереду. Ото й усе. Обидві статі носять стрічки. Доросла людина, поки почала вдягати штани, носила плаття. Потроху вона виявила своіноги

й почала вбиратися в короткі панталони. Але малечі цього не дозволено: одіж для неї постійно запізнюється на два-три століття. Їй дають убрання яке носилидорослі два чи тристоліття до того. Народинних портретахми бачимо дітей у платтячках із кількомарозпущеними стрічками. Це те, що відрізняе іх від дорослихкарликів.

Навіщо потрібні ті стрічки? Історик Філіп Ар'ес замислився, чи не були вони своерідним рудиментом – залишком вільних рукавів середньовічного вбрання? Урешті-решт ополисті рукави з часом атрофувалися й перетворилися на стрічки. Це підтверджуе гіпотезу, що в дитячому одязі XVII ст. ще нічого не було винайдено. Дитя носило те, що раніше до нього носили дорослі1.

Є ще одне можливе пояснення: ці стрічки були реліктом віжок. Коли діти робили свої перші кроки в житті, іх водили за повідець, немов загнуздували коней. І поки вони були в грудному віці, іх підвішували до стіни, щоб уберегти від щурів і щоб ім було тепліше, адже жар у коминку, який розпалювали в кімнаті, піднімався догори. Ідучи на роботу, дитину в колисці підвішували до стелі. Отож у XVII ст. стрічки були залишками тих мотузок або ременів від попередньоі епохи. Дитині вони більше ні до чого, але стрічка е ознакою того, що вона ще мае право регресувати, так ніби в уявленні дорослого дитя ще не до кінця розпрощалося з платтям немовляти, спорядженим шнурівкою, віжками, повідцем.

До речі, навіть сьогодні у крамницях продають спеціальні віжки для дітей, щоб водити іх великими супермаркетами або ж велелюдними й небезпечними вулицями. Себто іх і тепер припинають до батьків!

Починаючи від Середньовіччя й аж до епохи класицизму тіло дитини було справді ув'язнене, затаене. Привселюдно його оголювали лише для того, щоб відшмагати, побити. Поза сумнівами, це було неабияк принизливо, адже йшлося про ті частини тіла, які мали бути приховані. Коли італійські або фламандські художники зображають оголене дитя, то це – янголятко; воно використовуеться як символ. Але поступово Ерос набирае сили… Для Церкви наге дитятко офіційно залишатиметься символом, але фактично художники входять у смак, і так помалу вивільняеться чуттевість; принаймні в іконографіі, а нев реальності, бо треба було домогтися,щоб діти позували художникам – тільки тоді можна було дитинурозгледіти, милуватися нею, захоплюватися іі наготою. У літературі, однак, немае таких описів, хібаодин уривок мадам де Севінье, де вона говорить про свою онуку, таки передае намеротизацію дитячоготіла: «Це просто надзвичайно,треба бачити, як вона ворушить пальчиками, як дрижитьіі носик…» «…Неймовірна барва іі обличчя, шийки, всьогомаленького тільця.Вона робить сотню дрібних рухів, голубиться, штовхаеться, хреститься, просить вибачення, кланяеться,цілуе руку, знизуеплечима, танцюе, підлещуеться, пишаеться,мовби пава; як не поверни, вона зусібічдуже мила. Я бавлюся з нею цілісіньКийдень». Лист мадам деСевінье від 20 травня 1672 року присвячений іі «душечці». Вона нетямиться від голого тільця онучки.Але дуже скоро помічаемо, що для неі дівча – лише іграшка. 30 травня 1677 року вона знову пише про внучку до мадам де Гриньян: «Гадаю, що Поліна була б длявас найкращою лялькою». Бабуся дістае від онуки чуттеву, плотську втіху, але в неі немае відчуття, що маленька мае розумлюдини, самостійноіособи, з якою вонаперебувае в повноцінному спілкуванні.

Треба зазначити, що на ту пору це ще не ввійшло у звичай, тим паче що дітей народжували рясно й чимало з них помирало. Мадам де Севінье: «Я втратила двох онучок…» Вона не говорить прямо: «Один пропав – десять знайдеться», але й не без того. Схоже ставлення подибуемо й у Монтеня, який із деякою байдужістю зауважуе, що втратив двох дітей, немовби вирікае: «Я втратив двох своіх псів або котів», – такі події були буденними.

Монтень навіть не вживае слів «померли», або «переставилися» (я не впевнена, чи так висловлювалися), або ж «постали перед Господом Богом»… Він дае знати, що втратив певні предмети. Про них він не говорить як про індивідів, життя яких скінчилося. Що говорять дорослі, коли втрачають дорогу ім людину? Як висловлюють таку смерть? Вони кажуть: «Вона померла»; тобто мають на увазі суб'екта. Натомість дитина в ту епоху ще не вважалася суб'ектом, для мовця вона була об'ектом.

Утім, на могилах бачимо зображення дітей, які померли в ранньому віці й, вочевидь, потрапили до лімба – місцеперебування на небесах душі маленького дитяти в образі янгола. Можливо, саме так уперше дорослі починають визнавати в дитині іі дитинність… Однак це визнання ще було обмежене, бо залишаеться питання: чи не е дитина, зображена на могилі в образі янголятка, душею? Померлі дорослі також показані на могилах у вигляді дітей. Безумовно, так символізують іхню душу.

На іконах Успіння Богородиці Христос тримае в руці дитинча, яке репрезентуе душу Діви Марії. Перші ознаки появи дитини як дитини, вочевидь, нетипові, неоднозначні, іх не так просто витлумачити. Ми бачимо іі на могилі, коли вона помирае малолітньою, але не можемо стверджувати достеменно, що зображено саме дитину, а не чиюсь душу. Це не обов'язково саме та дитина, якій урвався вік і яку було поховано саме в цей день. На письмі дитина залишаеться об'ектом. Мусило спливти чимало часу, поки іі визнають суб'ектом.

У суспільстві до 1789 року учнівство відігравало роль ритуалу переходу: через нього відбувалося народження дитини-особистості. Їі починали сприймати як підмет до присудка «робити». Це ставалося тоді, коли дитина опинялася серед інших – як така, що здатна виконувати корисну роботу. Але в такому разі з нею поводились як із машиною, живим верстатом, який можна лупцювати, ба навіть ламати, пожбурити на смітник, доконати до самоі смерті (батько, караючи, може й прибити).

Живописне зображення дитини аж до епохи класицизму демонструе, що іі тіло не сприймають таким, яким воно е насправді, а лише таким, яким його хоче бачити суспільство.

Анатомічну істину відкидають як таку, що негідна Сина Божого. Але чи можна втілити дух у незрілому й непропорційному створінні? Отож немовляті Ісусу надають стандартні пропорції дорослоі людини: тобто співвідношення голови до решти тіла – 1 до 8. Однак у цьому віці співвідношення становить 1 до 4.

Голова мае бути такого ж розміру, як голова матері. Але така диспропорція свідчила б про те, що дитина за розвитком свого мозку така само доросла, як і мати. Прикметно, що на фризах деяких соборів селяни були зображені

згідно з морфологією дитячого тіла – з пропорціями голови 1 до 4. Тут художник дотримувався приписів вельмож. Слід було нагадати простому народу, що лише влада е дорослою. А раби, бідняки, діти – навпаки: що на малюнку – те й у житті.

У Німеччині (Ваймар, 25 травня – 15 жовтня 1972 року) відбувалася виставка «Образ дитини очима майстрів живопису: варіації на тему від Лукаса Кранаха до наших днів». Картини доби Середньовіччя підтверджують те, що нам відомо про становище дитини в ту епоху, коли вона була повністю інтегрована в доросле життя. Однак один твір XV ст. привертае особливу увагу, бо насправді е винятком: «Христос благословляе дітей». Художники,хоч і платять необхідну данину умовностям свого часу, але несподівано в них на поверхню прориваютьсяспалахи, просвітлення, що дозволяють розгледіти таемний бікречей, внутрішне життя, про яке іхні замовники й гадки не мали. Так сталося з однією нетиповою картиною, на якій діти зображені в розпал гри; на них немае сумної та зловісної маски карликів, яку за одностайною згодою навішують малюкам відXIV до XVIII ст. Одна дитина з гурту, щооточив Христа («Пустіть діток і не забороняйте ім до Мене приходити»), тримае в руках ляльку: безсумнівно, це одна з перших ляльок в історії західного живопису.

Але якщо не брати до уваги цієї нетипової картини, що е винятком із загального правила, дитина зображена не заради неї самої. Її тіло використовують для релігійної декорації; вона е дрібничкою-оберегом, маленьким геніем, що супроводжуе святих. Свою щокату пичку, пухкенькі ручки й повні стегенця вона позичае янгеликам, які зграйкою танцюють у небесній фарандолі. Церква так завзято застерігала проти незрілого малюка, який може бути лише вмістищем лихих сил, що його примушують бути янголом – аби не стати чудовиськом. Але крізь елейну маску скоро пробиваеться лукава усмішка Ероса. Барокові дитинчата мають пички амурів. Венера Кранаха в неймовірному капелюсі з квітами милостиво дозволяе одному з янгеликів тримати іі пояс.

На картинах школи Ленена під час селянських розваг бачимо грудних дитинчат на колінах у батька або діда, у присутності матері. Діти жваво вовтузяться біля дорослих. Але це завжди сценки селянського життя. Такої спонтанності ніколи не побачимо в буржуазних сім'ях, які статечно позують перед художником. У селянських родинах дитя рівноправно інтегруеться з іншими відповідно до свого віку. Навіть якщо в себе в куточку дитина занурена у свої справи, навіть якщо іі погляд не звернений у бік художника або, як сьогодні сказали б, у бік об'ектива, у неї е свое місце в просторі картини. Художник уводить іі хай несвідомо, але як невід'емний і необхідний елемент для рівноваги всієї картини. Поза дитини відрізняеться від поз дорослих, іі погляд спрямований в інший бік. Дитина тут як обіцянка іншої соціальної групи, яку вона згодом сформуе. А поки що вона живе паралельно зі своїми попередниками, анонсуючи інший спосіб сімейного синтезу. Вона вже не паразит і зовсім не кріпак у своій сім'і. Зі своею іграшкою в руках вона формуе власну творчу думку, і вона в безпеці.

Художники, виконуючи замовлення, мали коритися умовностям епохи, зображували нав'язані ім образи, але всередині картини вони могли за допомогою певних деталей створити іншу картину.

Митець прагнув, щоб на його сімейному портреті було щось незбагненне для дорослих – так він показував, що зберіг дух дитинства, який не улягав загальній продуктивності його оточення, його етносу. Адже художник, як-не-як, залишається маргіналом. Він творить заради майбутнього. Він переконаний, що не бере участі в змові сил, які переймаються лише одномоментною вигодою, й, імовірно, саме тому може ототожнюватися з дитиною, яка ще належить групі, але вже готує настання майбутнього. Щоб ухопити таємницю переходу, художник виходить за часові рамки.

Виставка містила 150 робіт. Якщо охопити поглядом п'ятисотлітню еволюцію материнського ставлення до дитини в сценках, де маля лежить у колисці або в обіймах матері, помічаємо єдину позу, яка не є умовною: на картині, де молодше чадо в сім'ї няньчить старша сестра. Це не стереотипна мати і дитятко. Весела сестричка бавиться зі своїм братиком і не відчуває на собі погляду суспільства. Така грайлива ситуація трапилася лише раз на цілу виставку.

На картинах XVIII ст. дитя, завжди зодягнене як маленький дорослий, усе-таки трохи вибивається з сімейної рамки, не дотримується вимог родинного портрета. Ми бачимо його на природі, де воно бавиться в гурті дітей або з тваринами. І тільки в XIX ст. маля з'являється саме – в одязі школяра і в позах, властивих дитині. На картині «Урок географії» Альфонса Легро помічаємо чітку відмінність між хлопчиками з коротким волоссям і дівчатками у фартушках і сукнях, з бантиками у волоссі. Вони стоять у колі друзів чи це брат із сестрою. У виразах обличчя проступають почуття. Дитина стає людиною, наділеною емоціями.

У сучасний період – виставка доходить до 1960 року – дитина зазвичай з'являється в групі з двох-трьох осіб, рідше сама, але навіть коли вона зображена окремо від інших, то позує немов перед фотоапаратом. Хай це дитина на війні, дитина у злиднях, дитина на барикадах або на святі – однакової її поза доволі умовна. Розхристана або чепурна, вона залишається мавпочкою, яка слухається матір або художника-фотографа.

Повсюдно, аж до кубізму, чи йдеться про маленького буржуа, чи про маленького злидаря, дитинство подане у вигляді мелодрами. Це зокрема стосується маленьких хлопчиків. До Другої світової війни дівчатка залишаються «зразковими».

Різка зміна на полотні 1950 року німецького художника, незнаного у Франції: дитина, здається, змальована заради неї самої, з двозначним виразом обличчя, водночас відсутнім і замріяним. На інших картинах дитина постає чи то нещасною, чи експлуатованою, чи, згідно з настановами радянського реалізму, піонером свого загону, чистеньким і залученим до панівної еліти. Але тутне бачимо чогось непримиренного та непізнаваного, що бувае в дитині.

Ідеологічний пафос дорослих постійно затуманює дитину для неї самої, позбавляе її власної історії.

Усвідомлення статі

Аж до нинішнього століття з допомогою фалократії насаджувалася хибна ідея, за якою дівчатка в присутності хлопчиків відчувають відмінність власної статі лише як відсутність пеніса. У які моменти свого розвитку хлопчики та дівчатка усвідомлюють свою стать?

Для хлопчиків і дівчаток це два доволі різні досвіди. Матері можуть самі це помітити, як свого часу помітила я. Для всіх хлопчиків сьогодні й завтра так е і буде, як колись було з моїм сином Жаном.

До якогось моменту Жан добре знав, що набрякання його члена часто супроводжувалося бажанням попісяти. Отож він мочився, після чого його член розслаблявся. Цього було досить, щоб він бачив зв'язок між явищем ерекції та функціею сечовипускання.

Аж раптом одного дня – йому щойно виповнилося 29 місяців – він помічае незвичайну зміну: його цюрка напружилася, він думае, що почне пісяти. Але нічого такого не відбуваеться, хоча пеніс набрякае. Цей інцидент повторюеться. Коли ерекція минае, він може помочитися. Уперше він передчувае, хоч не маючи ще потрібних слів, що його член не обов'язково служить лише лійкою, він мае свое власне життя. Жан пізнае те, що й усі хлопці його віку. Між 28 і 30 місяцем дитя чоловічої статі виявляе в себе ерекцію пеніса, що не пов'язана з сечовипусканням, і це момент, коли в нього пробуджуеться усвідомлення своеі хлопчачої статі.

Дівчатка виявляють свою сексуальну ідентичність, цікавлячись «гудзиками» своіх грудей, а також схожим на дотик «гудзиком» геніталій, доторкаючись до них. Збудження цієі ерогенної зони е точним сигналом того моменту в іхній історіі, коли дівчатка розуміють велику різницю.

Коли я працювала молодим екстерном у госпіталі Бретонно, ми робили перев'язку дітям, які постраждали від пожежі; я помітила, що дівчатка нервово натирали свої пипки, щоб легше стерпіти біль. Перев'язування опіків проходить доволі болісно. А коли доводиться пересаджувати шкіру, треба бути дуже обережною. Оскільки я не була незграбою – набула вправності завдяки попередній роботі медсестрою, – діти навіть вимагали, щоб я повернулася в палату, коли мене не було на місці. Якось мене покликала одна шестирічна дівчинка, якій я почала відмочувати бинти, щоб відділити іх від рани; тут я бачу – для мене це вже не був сюрприз, – як вона пестить свої збуджені «гудзики». Чергова, яка до цього дивилася куди-інде, помітила іі рухи й люто накинулася на малу: «Я за тобою слідкуватиму, паскуднице, ти в мене більше не захочеш цим займатися!»

Мені насилу вдалося погамувати іі обурення. «Їй боляче, ій потрібна розрада. Так вона нагадуе собі, що мала матусю, яка давала ій груди…» – «Це все байки!.. Вона не мае виправдань, я не потуратиму малим паскудникам у себе на зміні!» – скипіла гнівом ця представниця лікарського закладу, яка й чути нічого не хотіла про те, що примітивне лібідо може слугувати знеболювальним.

Коли я взялася за психоаналіз, мене вразила маленька дівчинка, якій ще не було й трьох років; я подарувала ій ляльку, коли прийшла в гості до іі мами. Дівчинка відразу перевернула ляльку догори дригом, розчепірила ій ноги й, стягнувши з неі штанці, жбурнула в куток зі словами: «Негарна». – «Чому ж вона негарна?» – «Бо в неі немае гудзика». Спершу я подумала, що

вона має на увазі застібки, на які одягають сукні та комбінезони ляльок. Аж ніяк. Ішлося не про застібки. Дівчинка показала мені голу промежину ляльки. «О, то в неї має бути гудзик на тілі?» – «У мене їх аж три!» Маля говорило про свою статеву систему, гудзиками були пипки й клітор. Згодом, як медик, я багато разів чула, що маленькі дівчатка говорять про «три гудзики – один унизу, з отвором», а два інші – «на грудях».

Безсумнівно, доторки до грудей пробуджують у дівчаток усвідомлення того, що вони належать до протилежної статі, набагато раніше, ніж коли побачать роздягненого братика чи кузена на пляжі або у ванній. Помилка чоловіків у тому, що вони гадають, нібито дівчата, не маючи пеніса (який для хлопчиків передусім пов'язаний з «пі-пі»), не відчувають своїх геніталій; звісно, для дівчаток вони відразу асоціюються із задоволенням, що не залежить від потреб, і пов'язані з бажанням, тимчасом як у хлопчиків задоволення від ерекції пеніса насамперед пов'язане з полегшенням після потреби, перш ніж вони виявляють його незалежне існування.

У дівчаток тривога через відсутність члена дуже скоро минає завдяки переконанню, що незабаром у них почнуть рости груди. Також для них відсутність або затримка росту молочних залоз часто є драмою. Як і іхня гіпертрофія.

Хлопчик до двох із половиною років може не помічати статевих відмінностей у дівчаток. Він починає перейматися цим питанням, коли в момент сечовипускання зауважує зміни розміру свого члена. І він відчуває страх ушкодження. Ерекції немає. Чи повернеться вона? Чи втратить він свій еретований пеніс? Цей страх – лише запізніла проекція первісного страху кастрації.

Страх кастрації походить від того, що ми несвідомо уявляємо процес поглинання іжі. Це страх подрібнення, розчленування, що фіксується на тому, як «зникають» кінцівки тіла. Єгиптяни замотували руки померлого, щоб той міг потрапити в царство тіней весь. Для того щоб усе єство дитини розвивалося далі, потрібно, щоб вона усвідомлювала цілість свого тіла. Для неї це не зовсім очевидно. Коли ій надягають рукавички, вона не розуміє, куди поділися пальці. Вона більше не може довіритися своїм очам, які для зрячої дитини важать дуже багато. Тож потрібно ій обмацувати пальчики, щоб можна було іх відчути, просовуючи кожен палець у рукавичку. (Часто дитині натягують рукавички, коли вона неуважно зиркає в різні боки.) Так само, коли дитині приміряють взуття, вона рефлекторно підгинає ніжку, немовби ії «втратила». Це кошмар продавчинь взуттевих магазинів. Якщо дитині менше шести років, вона пручається, на неї гримають, мати нервується. Продавчині вдячні мені, коли я кладу край іхнім тортурам, радячи такий спосіб: поставте дитину на колінця, а вже тоді міряйте нове взуття. Дитя більше не бачить своіх ніг, йому цікаве вже щось інше, тоді можна його спокійно взувати.

Страх кастрації у хлопчика виявляє себе не лише в боязні побачити, як опадає пеніс, а й у побоюванні будь-якого каліцтва, наприклад, втрати пальців. Дівчинка у віці до трьох років, побачивши пеніс хлопчика, може припустити, що теж мала пеніс; вона також боіться втратити частину свого тіла.

Ніхто ніколи не розв'яже проблеми страху кастрації. З нього виникає наше відчуття смерті. Частинка за частинкою, унаслідок розчленовування, відбувається знищення плоті, аж до повного небуття – частини нашого існування, що називається смертю. Розмови на цю тему заспокоюють.

У чорношкірих немає такого дорослого, який би не говорив хлопчикові перед ініціацією: «От візьму і відріжу твою цюцюрку». Це частина ритуалів довірливого спілкування. Дитина ні секунди не сприймає цих слів буквально. Але її тішить, що з нею розмовляють про її статевий орган.

У нас би відразу почали галасувати: «Як таке можна говорити дитині, це її травмує!» Насправді важить, як це сказати. Потрібно промовляти деякі речі «заради сміху». Слова, що тамують відомий кожному хлопчикові страх, насправді мають цілющу силу.

Хто знає, чому дівчинка, як то кажуть деякі психологи, «підхоплює жіночність» від свого батька, а хлопчик – «мужність» від матері? Якісь забуті обставини, факти раннього дитинства, на які не звернули уваги і які виходять на яв під час пізнішого психоаналізу, можуть спричинити порушення сексуальної поведінки, призвести до двозначностей, затемнення ідентичності, страху перед жінкою-матір'ю тощо.

Мені зателефонувала мати, яку лякала жорстокість її сина-підлітка. Як вона зізналася, він нападає на вулиці на жінок, які схожі на неї. Також вона повідомила, що підліток і на неї може підняти руку, коли вона піклується про доньку: «Сестра – моя». – «Він повторює це, відколи був "зовсім маленький"?» – «Так, відтоді». Цьому хлопчині, вочевидь, бракувало того, щоб уперше, коли він заявив свої права власності на сестру, мати забрала в нього дівчинку. І батько не зумів, маючи відповідну позицію в сім'ї, змусити сина поважати свою дружину – ані на словах, ані в поведінці, забороняючи йому розглядати сестру і матір як сексуальний об'єкт, а як «жінок, із якими він ніколи не матиме сексуальних стосунків», – так само, як він сам, його батько, ніколи не зазіхав ані на свою матір, ані на сестру, ані на бабцю, ані на тітку своїх дітей.

Те, що залишається невисловленим, небезпечним чином зберігає інцест під покровом двозначності. Важливо сказати малому, що він не може посісти місце батька в сім'ї і що між його батьками існують стосунки чоловіка та дружини, на які він не може претендувати. Прийде свій час – і він матиме такі стосунки не з мамою, а з іншою жінкою.

Деякі питання, на жаль, роками залишаються без відповіді й тліють у ганебній або священній двозначності. Це – священна корова, чіпати не можна. Насправді потрібно чітко озвучити заборону на інцест, бо дитина постійно в різних формах ставить це «німе питання», яке багато матерів просто не можуть почути. Дівчинка, яка збуджує кінчики своїх грудей, ставить оце «німе запитання». Знову ж таки, воно виникає, коли вона бере в матері сумочку і туфлі й проходжується з ними. «Як же я стану жінкою, адже в мене немає грудей, як у тебе? Та й цюцюрки, як у хлопчиків, я теж не маю». Дівчатка вірять, що в матері вона теж є. Німе запитання хлопчика, який приміряє мамині речі: «Коли я виросту, то стану жінкою, як ти? У мене теж будуть діти в животі?» Тут не можна прогавити нагоду розказати йому про його стать: «Ти ніколи не будеш жінкою. Якщо хочеш гратися в дорослого, вдягни черевики татка!» Це нагадує мені одну дівчинку

чотирьох з половиною років, яка говорила: «Коли я стану дідусем, я з моіми онуками робитиму те й се…» Вона переросла вік, коли дівчинка не знае, що вона дівчинка. Але ніхто не подбав про те, щоб ій пояснити: «Коли ти постаріеш, ти будеш бабусею, і то коли заведеш своіх дітей, які теж стануть мамами й татами, а не просто тому, що ти будеш старенька». Двозначність балачок, які нічого не прояснюють, може зупинити сексуальний розвиток. Діти можуть досхочу бавитися, імітуючи дітей або дорослих протилежноі статі, але лише за умови, якщо це – гра, а не проект іхнього майбутнього.

Ціеі різниці дітям не пояснюють. Це так само, як зрозуміти, чому не можна чіпати електричну розетку: діти потребують, щоб ім розтлумачили суперечність між спокусами й бажаннями та небезпеками іхнього втілення.

Дитяча сексуальність: стіна мовчання

У післявоенний час вихователів почало непокоіти непросте питання: чи потрібно запроваджувати в шкільне навчання сексуальну освіту?

Мені довелося брати участь в офіційних зборах на цю тему в Сорбонні. Для інспекторів академіі ця перспектива була справжнім жахіттям; вони вбачали тільки один спосіб, як можна притлумити лихоманку, що передує пубертатному віку. Пропонували такий вихід: так навантажити весь цей шалений молодняк інтелектуальною працею і фізичними вправами, щоб на мастурбацію в нічних дортуарах більше не залишалося ані сил, ані часу. Розумова і фізична втома прожене дитячі фантазми, пов’язані з несвідомими потягами плоті, любовними, дружніми або чуттевими зв’язками поміж дітьми або між дітьми та дорослими, як гетеросексуальними, так і гомосексуальними. Це був останній тріумф освітньоі системи Жуля Феррі2, додатком до якоі стала ось така етика виховання.

Крайньоі межі цей примусовий рецепт досяг у логіці концентраційного табору: порціі зменшують доти, доки ув’язнені не починають думати тільки про іжу, а не про стосунки з іншими. У людей, виснажених, під загрозою смерті, більше немае часу для взаемин, якщо вони припинять працювати.

Щоб експлуатувати працю людини, іі енергію або використовують, або відволікають на щось інше.

Повертаючись до школи: коли потрібно було виправити педагогіку після Жуля Феррі, вводячи до неі сексуальну освіту, то насправді лише запровадили ще одну вправу з риторики, з сухими й безособовими роздумами на задану тему. Але годі пояснити геть усе тільки в термінах біологіі, та ще й для дитини у віці, коли на неі чинять стільки утисків і вона постійно фантазуе.

У кожному разі ця інформація приходить із великим запізненням. Адже сексуальність відіграе вирішальну роль уже з моменту нашого народження; дитина безнастанно виражае іі щодня за допомогою свого тіла. Несвідомий сексуальний потяг тягне за собою міжособистісне спілкування, яке більше не припиняеться між людьми від самого початку життя. Воно виявляе себе в мові, але відповідно до рівня нашого розвитку. У момент дозрівання, коли з’являеться відчуття відповідальності, психіка, яка е метафорою фізичного тіла, мае вже бути достатньо підготовленою для відповідальності за

статевий акт, у якому поєднуються емоційні, соціальні та психологічні відгуки. Але, щоб дістатися до цього рівня, потрібно від самого дитинства дивитися на це як на факт – ані поганий, ані добрий, який випливає з людськоі фізіологіі, – а також як на стосунки, які можуть привести до запліднення нового створіння. Стиль ціеі творчоі гри цілковито змінюється, коли виникає почуття обопільноі відповідальності двох людей, свідомих своеі статі… Та й цьому має передувати тривала підготовка, а саме – почуття відповідальності за свої вчинки… А його якраз і немає: моральна освіта анітрохи не передбачає структурованоі етики бажання. Є лише виховання-маска, за якою від інших криються неназвані бажання, – іх уже відчувають, але приховують. У чому полягає громадянська освіта дитини? Її навчають переводити сліпих через дорогу, поступатися місцем старенькій бабусі, знати, як голосувати на виборах… Таке-от воно, громадянське виховання… Але ніхто не навчає дитину гідності іі тіла, не закладає переконання про благородство всіх частин тіла, адже коли не знаєш, як опікуватися власним тілом, як підтримувати, сприяти його зростанню, поважати його ритми, відбувається декомпенсація, а відтак – зменшення людських сил… На все це слід було б зважати у вихованні, починаючи з ясел. Але нічого цього не роблять: людина відчуває брак інформації, цей брак підтримується замовчуванням у школі, повним невіданням реальності й нездатністю сприйняти те, що відбувається з іі тілом… Це призводить до повноі зневіри в себе.

У тому, як зображають дитину пластичні мистецтва, а також у літературі про дитину виразно помітно, що практично до нашого століття тіло відокремлювали від душі. Усе підлягало кодифікації: «дух» формувався на кшталт мозку, а про тіло забували (якщо не навантажували його всіма гріхами й недоліками… усім, що було згубне й негативне). Тілом нехтували, його витісняли, окрім тих випадків, коли його лупцювали батогом або палицею, забороняли рухатися. Природну діяльність тіла вважали ницою, вона немовби ображала високий чистий дух, принижуючи людську гідність. Але, попри це, у французькій культурі ми мали впливового провідника й напутника, який міг бути володарем дум і творцем словника навіть у найменших – це Франсуа Рабле. За допомогою мови він сублімує все, що стосується тіла, іжі, і водночас усе, що е найбільш трансцендентне, бо, як не крути, а його герой Гаргантюа народжений «від» вуха Гаргамель – саме «від вуха», а не «з вуха» матері. Він народився від слів, які чула його мати. Він народжений мовою… і від народження належить людству. І з мови він створив слова, створив радість для всіх тих, кому не потрібно приховувати ніякоі еротики. Це еротика для радості всіеі спільноти.

Немає кращоі підготовки до сексуальноі освіти, як долучення з раннього дитинства до мовлення самого життя, яке через метафори повідає про всі функції тіла. Навіть у сучасному будинку з купою кнопок і технологій залишились уривки ціеі метафоричноі мови: для електричних приладів штепсель входить у розетку, вікно відчиняється завдяки засувці й зачиняється за допомогою об’єктів, які входять у гніздо й виходять із нього. Усе це метафори продуктивноі сексуальності, яка приводить до зчеплення механізмів між собою й, урешті-решт, приносить задоволення, щастя – і суспільну користь також.

Гадаю, що нині в системі виховання е два хибні шляхи, через які підліток не може дійти згоди з власним тілом: фізичні вправи цілком орієнтовані на змагання, а не на знайомство зі своім тілом або на радість від гри. Дитині

в школі, яку в усьому воліють тестувати, яку тренують у спорті, як на екзаменах, бракує смаку до ігор, у яких хоч і є переможець та переможений, але немає приниження від поразки, якщо гра була доброю. Другий хибний шлях – нехтування руками і збіднення мови, що позначається на тямущості та вправності. Зі словника прибрали все конкретне – усе, що стосується функцій тіла або ж об'єктів, якими користуються на практиці. І то в дуже ранньому віці. Двадцять років тому в початковій школі арифметики навчали на реальних прикладах (ваги, колби, посудини, крани…). Сьогодні, і в математиці зокрема, учня дуже швидко навчають маніпулювати (подумки) геть абстрактними поняттями. Спорт, винятково зосереджений на конкуренції, як і мова, навіть у восьмирічних школярів переповнена абстракціями, не можуть допомогти дитині знайти розумний баланс зі своїм тілом.

Ми заспокоюємо свою совість, кажучи: «Тепер діти займаються спортом… Тепер можна вільно висловлюватися, бо ж діти говорять батькам або при батьках гострі слівця». Але все це з іншої опери! Це вивільняє певну агресію, але аж ніяк не формує особистості. Така мова зовсім не креативна. У наших дітей більше немає словника. Ми рухаємося в протилежний бік від того, що могло б дати підліткові рівновагу.

Як пояснити цей упертий обскурантизм, який спорудив стіну мовчання перед дитячою сексуальністю й змушує батьків і вчителів Третьої республіки вдавати, ніби ніякої дитячої сексуальності не існує?

Пам'ять дорослої людини стирає все, що стосується доедипового періоду в житті дитини. Через це суспільству так непросто визнати дитячу сексуальність. У попередні століття про неї достеменно знали лише годувальниці. Батьки про неї не відали. Годувальниці розумілися на цьому, бо на відміну від батьків і в буржуазному, і навіть у селянському середовищі вони жили нарівні з дітьми. Ті, хто опікувався дітьми, трималися окремішньо, були нетиповими людьми: вони розуміли особливу «мову до мови» – мову не слів, а поведінки. Коли Фройд заговорив про мастурбацію в дітей, батьки зчинили галас, а годувальниці казали: «Атож, звісно, усі діти так роблять…» Чому ж вони про це не розповідали? А тому, що для більшості дорослих діти відігравали роль хатніх тваринок або ж їх сприймали нарівні з худобою – залежно від того, улюблені вони чи ні.

Ще в суспільстві XVII ст. багато дітей заможних класів були на вихованні в годувальниць; вони доволі успішно й рано досягали самостійності. Можна запитати, чи не тому вони легше переживали свою дитячу сексуальність із годувальницями, що ті не обкладали їх заборонами, якими їх обкладали матері згодом – у XVIII і XIX ст., коли почали самі годувати своїх дітей3.

Дитинство Людовика XIII, про яке пише Філіп Ар'єс, показує, якими могли бути перші роки життя без заборон. До шести років дорослі поводилися з принцом збочено: бавилися з його членом, дозволяли йому гратися зі статевими органами інших, лягати в ліжко до дорослих, пустувати з ними. Усе дозволялося. Аж раптом у шість років його одягли як дорослого, і відтоді він мав поводитись як дорослий під диктатом «етикету»4.

Всупереч травмам, які могло спричинити таке поводження, у цьому було й дещо рятівне, бо в перші роки життя дитина пізнавала свою сексуальність не зі своїми батьками, а з іншими людьми. Вона мала більше шансів здолати всі труднощі, незважаючи на те що дуже скоро її перевдягали в убрання

дорослої людини. Цей приклад стосується лише багатих верств суспільства. А як дитина з інших класів у ту епоху могла витіснити й сублімувати бажання інцесту? На допомогу приходила рання праця. Матері часто вагітніли, дуже швидко на колінах у матері одне немовля змінювалося іншим, і привілей на чуттеві задоволення уявлявся старшому прерогативою малюків, тимчасом як він сам уже приносив сім'ї користь своєю працею. Він розумів, що права на матір належать тому, хто зачинає дітей, а дитя, через свою статеву недозрілість, має бути відкинуте матір'ю. Батько, або той, хто його заміщає, був тут-таки, щоб увесь цей час, поки тривала плодюча, дітородна пора життя жінки, відтісняти дитину, бо та вже не була немовлям, але ще не могла народжувати дітей. Але от що дивно: дівчатка з чотирнадцяти років були сексуальними об'єктами для стариганів. Імовірно, так проявлявся інцест, який, по суті, наставав із запізненням: «Коли виросту великий, я зможу володіти жінками віку моеі матері… Коли постарію, я зможу заволодіти моею дочкою в образі іншоі жінки…» Ситуація Агнеси в «Школі дружин» Мольера була, вочевидь, цілком буденною. Гадаю, відкриття Фройда припало на період, коли діти дедалі частіше стали жити «в сім'ї», замість того, щоб їх виховували годувальниці або вони з ранніх літ покидали рідну домівку, щоб працею заробляти на життя. У теперішній сім'ї-комірці, надто в містах, тертя й конфлікти вибухонебезпечні настільки, наскільки жевріють у прихованій формі. Нині кількість дорослих, із якими контактуе дитина, стала значно меншою, у порівнянні з тим, як це було в минулі часи. У XVII і XVIII ст. дитина могла переносити свої інцестуозні почуття на інших жінок, які вважали доволі кумедним погратися в сексуальні ігри з маленькими хлопчиками та юнаками, яким вони не були матерями. Справді, можна легко пересвідчитися, що до певноі міри нині дитина, яка практично не бачиться з бабусями й дідусями, окрім деяких нечастих сімейних зустрічей, дедалі більше замикаеться в тріаді: тато-мама-едине дитя. У висліді дитина затиснена в цю комірку, тимчасом як нині заведено говорити, що завдяки телевізору, колективним екскурсіям і подорожам простір життя дитини розширився. Але це дуже відносно. Матеріальний простір, можливо, розширився, але простір емоційних зв'язків звузився.

Для того щоб переживати ті почуття, які супроводжують стосунки між людьми, дитина мае набагато менше простору, ніж раніше; вона дуже наблизилася до тата й мами, які тепер слугують ій годувальниками й вихователями. Колись вони взагалі не були годувальниками чи вихователями, а колегами в трудових і представницьких ритуалах. Дитина ставилася так само, як вони, до світу й до простору, і між ними існувало багато інших дорослих, які могли замінити батьків у грі різноманітних почуттів та інцестуозної сексуальності, яка завдяки перенесенню5 переходила на людей із близького оточення.

А ще влаштовували святкові виходи, як-от карнавали чи маскаради.

Ці свята дарували вседозволеність сексуальних пожадань під карнавальними масками щонайменше раз на рік; деколи двічі на рік: у Північній Європі Масниця та Середопістя були двома днями в холодну пору року, коли родичі та сусіди могли сховатися під безіменними масками й костюмами та дозволити собі пережити сексуальні бажання, ігри, фантазми, а інколи й утілити свої сексуальні бажання в реальність, не виказуючи себе, адже це і е свято Масниці.

Нині останній день карнавалу, як і свято батька, обернувся на суто рекламний захід із продажу всіляких дрібних цяцьок. Дорослі більше не сприймають свята як вибух емоцій. Навіть там, де хочуть, щоб ці свята тривали з комерційних мотивів, як-от у Ніцці, або на Півночі з ярмарковими Жилями в Бельгії6. Безперечно, ми е свідками того, як у нашому суспільстві витіснення бажань відбувається значно сильніше, ніж колись. Зокрема й на рівні дітей. Здається, у минулі часи не було таких заборон насексуальні ігри ані між дітьми (крімбратів і сестер), ані між дітьми й дорослими (крім своіх батьків).

У XIX ст. заборони діяли, але на практиці було чимало обхідних шляхів. Багато хлопчиків набули свого першого сексуального досвіду зі служницями в іхній сім'і; і то не лише в середовищі буржуазії, а й на сільських фермах. Щодо дівчат, то іх видавали заміж дуже рано, тому що знали: заміжні чи ні, вони все одно стануть сексуальним об'єктом для чоловіків, і нехай уже краще за це відповідатиме якийсь конкретний чоловік, якому батько вручить свою дочку для захисту. Для наших сучасних звичаїв доволі химерно, що жінку передавали зятеві разом із грошима, немовби дружина – це тягар, замість того, щоб доплачував за дівчину сам зять, як це заведено в деяких африканських країнах, де дружину треба купувати, бо ж вона – справжня цінність. У нас виходить навпаки: щоб проковтнути гірку пігулку, потрібно докласти посаг. На Заході в заможному середовищі заміжжя дочок аж до XX ст. було чимось на кшталт легалізованого сутенерства. Перемовини про посаг нареченої додавали шлюбові присмаку продажності. По-перше, посаг робив інфантильним самого зятя, який начебто нездатний забезпечити утримання дружини, бо не годен навіть оплатити іі вартість. По-друге, жінка в цій ситуації теж ставала інфантильною, бо ій немовби говорили: «За тебе треба платити – сама ти нічого не варта». Також це був спосіб довести, що дочка – власність свого батька, якому недешево коштує відмовитися від неі. Даючи за дочку посаг, батько показував, що означає його любов. Попри те що вона тепер належить іншому чоловікові, посаг, який віддав за неі батько, забезпечує йому матеріальну присутність у сім'і його дочки.

1

Philippe Ari?s. L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Regime, I, 3, p. 83, Le Seuil, coll. «Points Histoire».

2

Жуль Франсуа Каміль Феррі (1832—1893) – французький політик-реформатор, був міністром освіти і прем'ер-міністром Франції. Автор двох важливих законів, які докорінно змінили французьку освітню систему: про безкоштовне навчання в школах і про обов'язкову шкільну освіту зі світською навчальною програмою. – Ред.

3

L'Histoire des m?res du Moyen Age ? nos jours, Yvonne Knibiehler, Catherine Fouquet, p. 90.

4

Ph. Ari?s, ouvr. cit., I, 5, p. 145.

5

Перенесення або трансфер – психоаналітичний термін; психологічний феномен, який полягає в несвідомому перенесенні пережитих колись (зазвичай у дитинстві) почуттів на зовсім іншу особу. Скажімо, пацієнти психоаналітика нерідко «переносять» свое травматичне дитяче кохання на самого психоаналітика. – Ред.

6

Див.: Le Carnaval de Binche, Samuel Glotz (1975), Ed. Duculot.

Розділ 2. Провина

«Пустіте дітей, щоб до мене приходили», або Джерело провини

До XIII ст. діти з моменту хрещення причащалися краплею свяченого вина, яке священик прикладав ім до вуст. У XIII ст. публічне причастя для хлопчиків випадало на 14 років, для дівчаток – на 12. У XVI ст., після Тридентського собору, дітям до вівтаря можна було підходити вже в 11—12 років. Папа Пій X зменшив свідомий вік до 7 років і запровадив для дітей приватне причастя віч-на-віч зі священиком, якому передувала сповідь; вірячи, ніби улягае словам Христа «Пустіте дітей, щоб до Мене приходили, і не забороняйте ім, бо іхне Царство Небесне», Папа підніс цим «безневинним душам» своерідний дар з отрутою.

Таке нове правило в католицькому обряді було хибним кроком, хоч і мало благородний і щиросердий намір. Воно пробудило в дітях дуже ранне почуття провини, а також еротизацію зізнань малого створіння комусь прихованому в сутінках сповідальні. Щоб отримати таінство покути, дитя мае пройнятися почуттям гріховності. Але воно не почувалося винним перед Богом; починаючи з малих літ дитя знало, що чинить недобре, якщо не годило дорослому. Воно раділо або страждало залежно від того, чи діставало цукерки й компліменти, чи, навпаки, прочухан і покарання від своіх вихователів. У нього не було жодноі можливості відділити добро і зло від своеі втіхи та кривди.

Для західного християнства цей новий ритуал узаконив цінність почуття провини для віку (до едипального періоду), коли дитя ще плутае уяву та мислення, несвідоме бажання та дію, слова та вчинки й – гірше того – Бога та своіх батьків і вчителів.

До того як приватне причастя все зіпсувало, ранній вік дитини символічно завершувався тим, що дитя сповідалося у своіх гріхах під час урочистого причастя; після цього молода людина вже вважалася в містичному сенсі рівною зі своіми батьками перед Богом. До того ж це був момент соціальноі

інтеграції. За тих часів у Європі діти з дванадцяти років були кинуті у світ праці, покидали рідну домівку, пізнавали жорстоку реальність, стаючи в очах людського закону підлітками, відповідальними за свої вчинки. За родинним звичаєм, діти напередодні урочистого причастя просили вибачення у своїх батьків за образи вільні чи мимовільні, які вони вчинили в ранньому віці. Після такого сімейного та парафіяльного свята хлопчики разом із чоловіками, а дівчатка разом із жінками долучалися до суспільного життя. Вони могли розмовляти за столом, мали право голосу в сімейних дискусіях. У Франції в тих сім'ях, де дітей і далі виховували, як до реформи Пія X, дітлахи навіть у 1940 році мали право говорити під час трапези лише після першого причастя, яке урочисто відбувалося в 11—12 років (тобто в шостому класі ліцею). У цих християнських сім'ях і мови не могло бути про приватне причастя. Тільки на першому-другому році середньої школи, після трирічної релігійної освіти. А доти – ніякої сповіді; не годиться вплутувати Бога в дитячі огріхи проти світської моралі, «недозрілої та невибагливої». Тому від дітей і не вимагалося примиряти добро і зло перед Богом із примхами чи неврозами своїх батьків і вихователів.

На погляд етнолога, допуск до вівтаря для причастя схожий на ритуал переходу.

Саме так, у минулому, але після Пія X – ні.

Треба бачити різницю між таїнством, яке запровадив Христос, засновник релігії, і ритуалом таїнства. Цей ритуал сприяє розвиткові та вивільняє, якщо він виконується в доречний час. Але, якщо те чи те таїнство спричиняє почуття провини замість того, щоб пробуджувати довіру до себе та до інших, – воно передчасне. Змішувати таїнство покути з таїнством святого причастя вже саме по собі має не дуже вдалий ефект, а до цього ще додається плутанина між суттю таїнств і надуманими правилами ритуалів. Вочевидь, усе залежало від того, як батьки і матері (особливо матері) готували дитя до цієї самокритики, що має відбуватися перед лицем закону Божого, а не перед іхніми власними обличчями. Так мало дорослих вихователів подають дітям взірці, за якими самі живуть. Так мало людей довіряють життю, тобто, власне, своїм дітям та іхній інтуїції; і я тут маю на увазі лише тілесне життя. Багато дорослих сіють у дітях недовіру до себе та інших, страх наважитися зробити щось, страх захворіти (хоча людство навчилося запобігати інфекціям). Почуття провини захоплює все, аж до страху померти. Раніше суворе дотримання встановлених ритуалів здавалося важливим: скажімо, піст. Коли йшли до причастя, то треба було говіти. Чому й ні, якщо людину це звільняло… Однак це вносило й деяку двозначність: немовби духовна, містична іжа, пов'язана зі Словом Христовим, символічна страва нашої людської реальності, суперечить нормальній роботі наших органів травлення. Але хіба добре самопочуття нашого тіла, яке допомагає жити в часовій і просторовій реальності, не конче потрібне для обмінів і – чому б ні, знову ж таки, – для духовних звершень?

Чому йдуть до причастя, починаючи з семирічного віку? Чому не від 0 до 7, як у православних? Дитина бере участь у всьому, до всього примішуючи свої магічні тлумачення, що таке «брати» і «робити», магію оральності та анальності. Вона не знає своєї частки свободи дій, приємних чи неприємних, корисних чи шкідливих, як для себе, так і для інших. Ось коли вона це

усвідомлює, тоді й формує розуміння добра і зла, яке, до речі, переважно не має нічого спільного з духовним гріхом. Почуття огріху – це світське, цілком земне почуття. Дитина відчуває, що повелася необачно, дала маху, її вчинки засмучують батьків, які накладають свою заборону. Вона вважає, що провинилася, коли через свою незграбність раниться, переслідуючи якусь потребу чи забаганку. У часи тілесних покарань, коли її лупцюють по чутливих і рухливих місцях, її карає не Бог, а сторож свого майна, до якого належало тіло дитини, яка покарана зокрема й за те, що могла пошкодити це майно. Але з того моменту, коли дитина свідомо відчуває свою провину, її навчають заповідей Божих, які не слід плутати з людськими наказами. Для православних дітей перед першим причастям заведене дворічне релігійне навчання, що готувало до урочистого особистого причастя. Сповідь відбувається на очах у всіх, серед хору; священик стоїть там само, але той, що кається, звертається до ікони Спасителя. Дитина нічого не говорить про своє приватне життя. Піп запитує: «Чи згрішив ти проти Першої заповіді?» – «Так, згрішив». – «А проти Другої заповіді?» – «Так, згрішив… Без числа нагрішив я». Але ніхто під час цього дійства не розповідає про свої вчинки в подробицях. Засвоївши за два роки основи віровчення, дитина після невеличкого родинного свята знову допускається до причастя – уже як «доросла, відповідальна за свої дії».

У маленького католика все зовсім інакше: з п’яти років він починає опановувати основи катехізису – Закону Божого. У його уяві Бог посідає місце батьків. Замість пробудження до духовного життя, сам ритуал зводять до психологічного сприйняття містики, а також до еротизації ставлення дитини до Бога і навпаки. Для дорослих це спосіб чинити тиск на дитину, погрожуючи вищою карою провидіння, «смертним гріхом», пеклом! Деяким дітям уже тяжко збагнути, що таке грішити ділами, а тим паче грішити бездіяльністю. А «грішити думками» для дитини взагалі немає сенсу. Семирічні діти не відають, що таке мислити, думати. Мислити – це добровільний акт. Утім, геть не всі вміють мислити (як говорив пан Тест7, «ніхто не розмірковує»). Цілеспрямована думка, думка, яка працює над чимось, як співак працює над своїм голосом, е актом усвідомленим, що не має нічого спільного з фантазмами. Тимчасом дитина плутається в думках і фантазмах. Як же тоді розібратися між «гріхом у думках» і «гріхом бездіяльності»? От що добре дитині запам’ятовується з усього цього, то це страх смертного гріха. Ця настанова католицькоі церкви без будь-якоі потреби нав’язала цілим поколінням у нашому столітті міцне почуття провини, і то в ім’я Христа, до якого, як сказано, діткам не можна забороняти приходити! В ім’я того, хто прийшов заради заблудлих, грішників, розпусників, правопорушників або ж принаймні тих, кого такими вважають доглядачі за порядком.

І хай би що ми думали про почуття провини щодо тіла, про нові вимоги після настання статевоі зрілості, про вітальний вибух у підлітковому віці, про мастурбацію, яку досі вважають чимось на кшталт поразки або паліативу в безпорадній ситуації, але навіщо все це проголошувати гріхом перед Господом Богом? Ми ж не називаемо грішником стрибуна, розлюченого через свое безсилля, коли він не може здолати планку, яку замірився будь-що-будь перескочити!

Пан Тест – герой повісті французького поета й есеїста Поля Валері «Вечір із паном Тестом», такий собі інтелектуал-спостерігач, «робот абсолюту», який володіє універсальним розумом. – Ред.

Розділ 3. Спогади дитинства

Янгол, карлик і раб, або Дитина в літературі

У середньовічній літературі Західної Європи дитина посідала місце бідного родича, якщо взагалі не зачумілого, парії. Такою була воля церкви. Тексти клініків нагадують, що дитина е створінням, якого слід якомога пильніше стерегтися, адже воно може бути вмістищем темних сил. Новонароджений належить до недорозвиненого виду, якому ще доведеться народитися для життя духовного. Дитя несе прокляття, накладене на людину, яка була вигнана з раю. Тому воно сплачуе ціну за вади дорослих, немовби завжди залишаючись плодом гріха. Вислови, якими характеризують усю цю дітву,часто презирливі, навіть лайливі. Довгийперіод немилості підтверджуеться тим фактом, що дитину не поспішали відразу хрестити. Навіть коли дітей починають хрестити систематично, однаково наголошують,що хрещення не стирае первородного гріха. Після такого обскурантизму приходить гуманізм Відродження,який покладе край опалі виродків Божих,які потрапляють у чистилище, якщо не в пекло, – туди, де нижчі істоти, слуги, раби й тварини. Згадаймо тут передовсім метра Алькофрибаса з його геніальною притчею про Гаргантюа, який силою самого слова народився велетнем. Нині від дорослихвимагаеться віднайтидух дитячоі простосердості. У XVIII ст.цей дух обертаетьсяна першу християнську чесноту. Церква,яка спершу відтісняла малих у тінь, починае іх реабілітуватиу свідомості людей.

«Євангеліе забороняе нам гордувати ними (дітьми), бо наснажуеться високою пошаною, яка скеровуе блаженних янголів оберігати іх» («Трактат про вибір і метод навчання», Флері, 1686).

«Будьте як немовлята, що народилися на світ», – радить Жаклін Паскаль у своій молитві, що фігуруе серед правил для маленьких пансіонерок Пор-Рояля («Правила для дітей», 1721).

Імовірно, що цю реабілітацію підготував і полегшив культ Дитятка Ісуса. Принаймні він позначае собою певний етап, перше досягнення. Ясла винайшов святий Франциск Ассизький на початку XIII ст. До нього не було колиски дитини, яка б правила за символ. Янгол чи демон, вона була або повітряним створінням, або сприймалась як така, що перебуваe серед розжарених вуглин. Символічне дитя міститься десь між небом і землею, поміж двома святенницькими стільцями, залігши між двома молитовними ослінчиками. Це або занапащений янгол, або майбутній герой.

Інша історична причина реабілітації дитини – культ маленьких принців. Він виник у розпал релігійних війн. За часів протистояння католиків і протестантів Катерина Медичі взялася об’їхати Францію в кареті, демонструючи юрбам народу нового короля Карла IX, якому тоді виповнилося

десять років. Це було близько 1560 року. А вже Людовика XIII вітали під час свят як короля-дитину. Двір піклувався про його популярність так, як ніколи раніше не турбувалися про інфантів. Усе, що стосується становища дитини та її місця в суспільстві, має циклічний характер. Однак діалектика розмислів про неї набагато складніша й тонша, ніж складається враження від домінантних підходів кожної епохи. Ось чому не можна стверджувати, нібито в часи Середньовіччя дитина не була символом безневинності та чистоти. Хоч у художній літературі такий образ і не на першому плані, він побутує в народних піснях, у різдвяних піснеспівах. У XIII ст. натрапляємо на прославляння материнства в ліричному репертуарі. Звісно, домінантні підходи доводять певні риси до крайнощів і викривлюють природу, затемнюючи інші діалектичні моменти й залишаючи в тіні інші аспекти. А вони не є чистою вигадкою, довільним судженням без жодного підгрунтя. Отже, домінантні підходи нагадують людині в XX ст., – яка претендує якщо не осягнути явище комплексно, то принаймні пізнати таємницю в її складності та поважати її, – одну зі складових реальності людини, що перебуває в становленні.

З панівних у добу Середньовіччя суджень випливає, що в ті часи воліли наголошувати на таких рисах, як гнучкість, пластичність дитинства та вплив середовища, виховання на юні мізки. У латентному стані8 дитя є гріховним створінням. Лише релігія може порятувати його. Такий підхід репрезентує Фенелон у своїх «Пригодах Телемака», раціоналізуючи й приземлюючи ідеї церковного кліру: дитя має бути повністю змодельоване на основі виховання, щоб позбутися своєї гріховності. Руссо перевертає цей постулат: дитина народжується добрим дикуном, гріховною її робить суспільство. Ленін підхопить для своїх юних піонерів саме модель «Телемака». Кожен новий цикл безперервно відтворює ці внутрішні суперечності. Але до цього спадщину Руссо переймають романтики. «Еміль» Руссо відкриває шлях як «Маленькій Фадетті» (Жорж Санд), так і «Полю та Віргінії» (Бернарден де Сен-П’ер).

На початку XIX ст., згідно з панівною діалектикою, на перший план виходить янгелізм. Усі романтичні поети оспівують дитину. Але її репрезентація інфантильна. Дитина погано втілена, доволі умовна. Це лише туманний привид, що нагадує про божественне походження людини й загублений рай. Дорослому цей образ навівае первісну чистоту, шляхетний і харизматичний стан людини.

Письменники XIX ст. прагнуть помістити дитину в її соціальне середовище і драматизують її нещасливу долю. Це жертва суспільства – від цапа-відбувайла до мученика; вона проходить усі сходинки хресного шляху.

Право на життя і смерть

У Германії часів Римської імперії суспільство, вочевидь, давало батькові право на життя і смерть дитини лише в момент народження і до першого годування груддю.

У Римі рішення суддів мали чинність закону і обмежували patria potestas, що була правом де-факто. У II ст. н.е. імператор Адріан засудив до вигнання одного батька сімейства за те, що той на полюванні застрелив свого сина, вина якого полягала в перелюбстві з мачухою (утім, обставина вкрай несприятлива для жертви).

На початку III ст. судді зажадали, щоб батьки не вбивали самі своїх дітей, а віддавали їх на розгляд суду. На початку IV ст., за законодавством Костянтина, батько-вбивця мав бути покараний за дітовбивство (L. unie., C., De his parent vel. Lib. occid., IX, 17). У VI ст. кодекс Юстиніана поклав кінець праву батьків на життя та смерть дітей (IX, 17, loi unique, 318).

Дітогубство

У процесах дітовбивства, попри іхню неймовірну кількість, важко відділити етику від юриспруденції. Убивство новонародженого карається суворіше, ніж убивство дитини, що підросла? Суддів більше вражає спосіб, яким було скоене вбивство (жорстоке поводження, отрута, ніж…)? Здається, спроба вкоротити собі віку після вчиненого дітогубства є пом'якшувальною обставиною. Наприклад, у 1976 році Жослін Л., 30 років, убивае свого десятилітнього сина й намагаеться вчинити самогубство – засуджена в 1977 році до чотирьох років неволі; у 1975 році Еліан Ж. ошпарила дворічного сина, що спричинило його смерть, – довічне ув'язнення.

Особливо жорстоке поводження

Вочевидь, судді обирають менш суворе покарання, зважаючи на те, що карно-правові санкції проти винних батьків не розв'язують конфлікту з потерпілою дитиною. Зауважимо, що діти-жертви не мають судового захисту (тобто іхні інтереси не виборюються адвокатом). Частіше все закінчуеться безкарністю, ніж покаранням за погане поводження батьків щодо дітей. Мовчанка оточення покривае вчинки мучителя чи мучителів. Б'ють на сполох лікарі, соціальні служби, іноді сусіди.

Частіше переслідують насильницькі дії зі слідами побоів і поранень, а от насильство, подане як «батьківське виховання», дуже часто вибачають як прикрий нещасний випадок. Згвалтування дитини батьком або вітчимом найчастіше приховують як сімейну таемницю. Якщо правосуддя таки втручаеться, то нелегко відрізнити сексуальні зв'язки, вчинені внаслідок примусу або акту насильства, від зв'язків, зумовлених покірністю дитини за мовчазної співучасті оточення.

Література XIX ст., навіть розчулена виглядом дитинства, навіть сприймаючи дитину як персонажа роману, лише подае соціально-моральну картину або поетичний образ незрілого втраченого раю або знеславленої невинності. Тут виявляються радше уявлення дорослих про те, що заведено називати «дитиною». Романтизм вимагае від авторів співчувати жертвам суспільного ладу, отож вони виводять дитину на сцену в сентиментальному і гуманному світлі: Гаврош, Олівер Твіст, Девід Копперфілд. Але й тут автори залишають поза увагою уявний світ перших років. Домінуе саме суб'ективність дорослих, які ідеалізують власну молодість. Це анархічний реванш письменника проти кліриків; постулати церкви вивертають навспак: ми народжуемося безгрішними. Нас розбещуе суспільство.

Разом із безкомпромісним натуралізмом знову приходить неоднозначність. Природну добросердість дитини знову ставлять під сумнів. Показуючи, що діти доволі легко адаптуються в згубному середовищі (Діккенс, Гюго), що на вулиці вони почуваються немов риба у воді, романіст зображуе іхню кмітливість, талант наслідувати з однаковою легкістю як вади, так

і чесноти дорослих, іхні хитрощі, удавання, аморальність, уміння викручуватися у світі соціальної жорстокості. Вони здатні дійти до межі, і голод чи потреба заступництва дуже легко робить із них співучасників правопорушень. На погляд письменника-натураліста (Золя), дитина – це більше не той персонаж, якогороманіст за всяку ціну хоче прикраситий звеличити.

Письменник тепер має намір показати дитину з плоті і крові, такою, якою вона е, – ані доброю, ані лихою. Це бідна й гола людина в мініатюрі, страждання людства у фрагменті. Дехто доходить до того, що звинувачує саму людську природу, приписуючи вуличним хлопчиськам усі вади світу, немов виправдовуючи клiриків минулих століть, відживлюючи іхне негативне ставлення доБожих сиріт9.

Жуль Валлес10 (роман «Дитина») поривае з натуралістичною мелодрамою з ii хирлявими й жалюгідними створіннями, вічними жертвами-недоростками. Так, у нього теж головний герой – вимушена жертва, але вона нескорена, непримиренна. Вона в стані оборони. І настае момент повстання. Перші вибухи молодіжного бунту збігаються в часі з трагічною утопією Паризькоі комуни. Дитина Валлеса на барикадах продовжує штурм, де перший камінь кинув малий Гаврош.

Наше XX століття не відкривае нічого принципово нового. Воно радше прискорює час, повторюючи той самий діалектичний цикл, отож усі панівні або приховані теми від Середньовіччя до постромантизму будуть почергово використовувати письменники протягом двох поколінь. Екзистенціалізм переймае спадщину натуралізму, тільки в нових термінах. У «Словах» Сартра оповідач реконструює свої молоді літа як низку позицій і фотографічних поз перед рідними. Дитина-хамелеон пристосовуе свою поведінку до поведінки оточення, щоб маніпулювати ним або щоб воно дало йому спокій. Вона така відчужена в образі, який ій нав'язаний, що дошукуе для себе взірці – і тільки й може, що ім наслідувати.

У всій цій літературній традиції та ii нових модифікаціях беруть до уваги, вивчають, описують лише соціальну поведінку дитини. Єдина новизна Сартра полягае в тому, що він намагаеться залишатися нейтральним.

На противагу цьому маргінали, передвісники нового, дивляться на дитину інакше: ось дрімае безсила уява, ось на безплідному грунті пробиваються паростки креативності, й уся проблема полягае якраз у тому, щоб не дати змоги дорослим ii задушити. Але як? Хто цікавиться свідомим і несвідомим перших років, уявним світом ціеі самотності, водночас і безнадійноі, і нескінченно сповненоі надіі? Хто досліджуе ці галереі, криниці, природні джерела, неначе вони підземний всесвіт, який ховаеться від людського ока, але цілком реальний?

Том Сойер і Гекльберрі Фінн Марка Твена стали першою маніфестацією відкриття дитини як такоі, дитини як людського створіння, що намагаеться долучитися до життя за допомогою власного досвіду11.

І нарешті з'являеться Ісидор Дюкас (псевдонім – Лотреамон). У «Піснях Мальдорора» метафори не надаються до простого розшифрування, але Лотреамон відкрив нам один із найсильніших документів, коли-небудь написаний французькою мовою на тему суб'єктивності дитини. Сама мова тут подібна до

ініціації. У неї можна ввійти лише завдяки поетичній інтуіції або через розуміння психоаналізу.

Поворотним для художньої літератури про дитину став автобіографічний роман «Моя прекрасна помаранча» бразильця Хосе Мауро де Васконселоса12. Помаранча – дерево, що стає найближчим конфідентом п'ятирічного хлопчика. Ця оповідь має неймовірну інстинктивну силу. Я дивуюсь, як дорослий зумів згадати й висловити все те, що відчував у тому віці. Він переповідає тугу всього уявного життя своїх перших років, – а західна література доволі небагатослівна, коли йдеться про цей вік, – коли його підкосило мало не смертельною хворобою. Йому вдалося передати на письмі дитячу суб'єктивність, видобуту з надр пам'яті, щось абсолютно відмінне від суб'єктивності дорослого, власну суб'єктивність письменника. Нинішню суб'єктивність, що пройшла через кастрацію. Лише обравши собі символічного батька, він покидає уявний світ, оживлений його деревом, – яке репрезентувало його символічне життя, – і досягає злагоди зі світом реальності. Він розв'язує кризу едипальної стадії через дитячу гомосексуальну фіксацію на одному невинному старому, якого він любить як ідеального дідуся і який стає опорою в його еволюції. Старий гине внаслідок нещасного випадку саме тоді, коли збирався всиновити хлопця. Так дитина виявляє смерть, яка позначає для неї кінець світу уявного та ініціацію у світ, де все є комерцією та боротьбою за життя. Це випробування стається по той бік моралі або соціальної незгоди. Герой не бунтує. «Моя прекрасна помаранча» в літературі є твором нетиповим, що буквально вивертає душу, геть нелогічним і поетичним, не схожим на будь-які романи звичаїв або соціальної критики, де на сцені грають діти. Жити в цьому віці означає жити як герой «Моєї прекрасної помаранчі». А відтак життя дорослого зовсім інше: воно означає примирення зі смертю.

У Європі таке свідчення навряд чи знайшло б джерело натхнення. Дитина занадто детермінована різними інституціями. У країні автора дитина в три роки не записана до школи, у неї є батьки, але вона зустрічається з ким захоче. Її життя більш розкуте й спонтанне.

У мемуарній літературі дитина є лише проекцією дорослого. Досягши підліткового віку, ми проектуємо наше дитинство на іншого індивіда, який має іншу історію, ніж наша, і витлумачуємо його життя відповідно до нашої історії або, радше, до того, що від неї залишилося у свідомому стані. Ми у свої перші роки не були такими, якими уявляємо себе пізніше. Тож ми ніколи не зможемо бути до кінця правдивими щодо пережитого в дитинстві. А оскільки ми зраджуємо самих себе, то як поважати суб'єктивність інших дітей? Знищення іншого створіння, якщо це дитина, просто неминуче. Це невід'ємна частина витіснення афектів, притаманних тому періоду.

Жертвування магічним світом на користь світу раціонального є не менш реальним етапом у житті дитини, ніж втрата молочних зубів. Це невід'ємна частина кастрації людського створіння. Дитя повторює життєвий цикл людства від самих його початків: воно вірить у магічний розум, тимчасом як ми підкоряємося законам науки, яка нам усе пояснює раціонально. Дитя ще залишається карликом у мові й не може абстрагуватися від етносу, в якому народилося. Але новим для нас, західних людей, стало те, що етнос відкриває засоби комунікації та технології, до яких дитя адаптується значно швидше, ніж дорослі. Звідси й переворот у зв'язках батьки/діти. Це добре видно під час війни: дорослі її бояться, а діти, – яким однаково, чи

виживуть вони, чи загинуть, – поринають у неі з головою, вкладаючи всю свою енергію. Але настає момент, коли більше неможливо жити саме так; стається це тоді, коли приходить почуття відповідальності за іншого у світі осмисленої та передбаченої реальності – іі закони тепер потребують грунтовних ідей. А ще відкривається страх і небезпека. Дитя – це особа, яка, перебуваючи в тому становищі, у якому перебувае, ще не усвідомлює ані своеі історіі, ані досвіду переходу від нетерплячої безтурботності дитинства до зрілої відповідальності, яку береш на себе. По суті, дитина схожа на сомнамбулу. Коли в місячну ніч сновида бродить дахом, вона не падае; але якщо хтось іі розбудить, вона побачить під собою порожнечу, зрозуміе, як це небезпечно, перелякається і впаде. А дорослі повсякчас хочуть розбудити дитину. Не треба іі будити надто рано, і водночас не можна не будити, коли вже пора, тому що вона належить етносу, який неодмінно іі розбудить. Передчасний викид у світ може призвести до втрати потенціалу. Але мутація рано чи пізно відбуваеться з кожною людиною.

У «Моій прекрасній помаранчі» визначальним моментом стае зустріч старого та дитини. Вочевидь, обое щось переживають спільно й можуть порозумітися одне з одним: у старого більше немае сексуального життя, у малого його ще немае, але вони відчувають свою любов… любов між тим, хто скоро помре, і тим, хто нещодавно народився.

Також історія про справжні стосунки між дуже маленькою дитиною й дорослим розказана в чудовій книжці «Неділі у Віль-Д'Аврі»13. Для суспільства така невинність неприйнятна. Утім, вони непідробні, глибокі, ці обміни, це життя, яке дають одне одному два створіння через символічну комунікацію й моральну чистоту.

Уявне поле дитинства абсолютно несумісне з полем раціональності, крізь яке дорослий несе свою відповідальність за дитину. Дорослому, зрештою, несила розповісти про дитину автентично, без проекціі стороннього оповідача, без повторів різних кліше, без звертань до соціальних моделей, абстрагувавшись від заведеної моралі та психологічних теорій, не намагаючись зробити з цього поезію.

То чи не е правдивою літературою якраз та, яку пишуть самі діти (як-от Анна Франк14, хоча вона не згадуе своіх перших років)? Така література варта підтримки. Вона б не була схожа на літературу, яка намагаеться сподобатися дітям. Хай вона не зацікавить сусіда, та, можливо, матиме терапевтичний ефект. Вона виповнить слова святого Павла: «Коли я дитиною був, то говорив, як дитина…» (Перше послання до Коринтян, 13, 11).

Чи матиме вона цінність лише як свідчення? «Моя прекрасна помаранча» доводить, що спроба реконструювати й відтворити дитячу суб'ективність цілком досяжна, і твір зберігае велике художне значення. Якби ми мали розквіт цього жанру, на відміну від усіх відомих письменників, які послуговуються своім дитинством під вигаданим ім'ям героя, щоб розповісти історію, перефразувати міф або поквитатися з кимось у соціальному памфлеті, то невже це не посприяло б розвитку в читача поваги до суб'ективності дитини? Невже ми тоді не змогли б засвоіти, що в перші роки життя проживаемо досвід відчуттів і уяви, який суттево відрізняеться від того, що ми проектуемо на ці роки пізніше? Мабуть, що так. Але хай там як, для нормального розвитку кожного індивіда властиво одного дня почати зраджувати й перекручувати власну суб'ективність.

До XX століття дитина в переважному масиві літературних творів постає лише як символ вроджених слабкостей людини, і якщо автор мав позитивне ставлення до неі, то це був повалений янгол, а якщо негативне, то мале чудовисько… справжне гидке каченя; і порятувати таке створіння може тільки гуманізм. Уже в казках, легендах, піснях ми віднаходимо або злу дитину, або дитятко-янголятко.

Народна традиція накопичує всі кліше, які сформувалися протягом століть побутування звичок та забобонів і допомагають відрізнити хлопчиків від дівчаток. Дівчатка імітують жінок, а хлопчики – чоловіків. І сим, і тим указують потрібний шлях, щоб не збитися на манівці. Дитину потрактовують як незріле, нижче створіння, не проводячи чіткоі лініі розподілу між хлопчиком і дівчинкою. Як тоді визначити, коли з'являються саме персонажі-дівчатка? Безперечно, що до XX ст. було набагато більше маленьких героів, аніж героінь. У казках і легендах Червоний Капелюшок цілком міг би бути й хлопчиком, якщо не зважати, що його з'ів вовк, адже вовк – це врешті-решт старий сатир. Відомо ж, зрештою, що маленьким хлопчикам теж слід стерегтися сатирів.

Жіночі персонажі в художній літературі тривалий час обмежувалися ролями матері з дитиною або юнки на відданні, тобто жінки-матері або жінки-майбутньоі дружини. Щоб дівчинка справді увійшла в літературу на правах головноі героіні, потрібно було, вочевидь, здолати більше ніж просто інерцію – опір усього суспільства. Ми розуміємо, що в казках дитина не е сексуально увиразнена, якщо це не типовий хлопчик, бо вона е еманацію суспільства, яке кероване чоловіками або навіть глибоко жінконенависницьке. Зауважмо, що більшість письменників – чоловіки. Жорж Санд була в цьому сенсі авангардисткою. Її «Маленька Фадетта» – перша у Франціі героіня в спідничці. «Зразкові дівчатка» графині де Сегюр під рожевою обкладинкою додають персонажам еротичноі двозначності. Софі – це вже онучка «Жустини» маркіза де Сада.

Графиня де Сегюр писала не для дорослих, а для своіх онуків. Вона не вважала свою творчість літературою. Аж тепер усі почали стверджувати, що це література.

Вона в дечому підхоплює лінію казок, мораль яких мае підвести дитину до визнання норм, але ці історіі не позбавлені теми садизму; зрештою, у неі це найоригінальніша риса: побутуе ціла виховна традиція роману для юнацтва, що мае на меті показати, у який бік іти, як давати собі раду в житті, який мае бути код соціальноі інтеграціі. Графиня де Сегюр шкодувала, що не можна було капосних діток шмагати до крові. Хіба ж вона не казала: «Треба, щоб покарання наводило жах»?

Тесс Томаса Гарді – це героіня-попередження, мученицяя бунту другоі статі. Зовсім юна, в одинадцять років, вона вже мае служити в панському маетку. У 15 років іі, по суті, гвалтуе хазяйський син. Вона покидае маеток, народжуе дитину, одружуеться. Але героіня ніколи не забуде чоловіка, який узяв іі силою і зламав. Урешті-решт вона знищить його, проявляючисвою лють. Цей жіночий бунт зовсім новий длялітератури кінця XIX ст. Але помста чиниться аж тоді,коли жінка досягае зрілості. У дитинствівонабула жертвою суспільства. Це класовий жіночийбунт, а не сексистський бунтвсередині буржуазного класу, як у Симони де Бовуар.

Дитина як жертва суспільства е концепціею XIX ст. Наприкінці нашого століття тему «жінка/дитина» бере на озброєння чоловік, і вона отримує новий поворот і відволікае від справжнього питання: дискурс про дитину затемнює уявне перших десяти років життя. Чи це неминуче, як зла недоля, що доводиться використовувати письмо лише для літературної реконструкції нашої юності, лише для вигадування дитинства, якого не бувае насправді, або для ідеології, яка нав'язуе певні моделі? Література – це водночас і найбільш відчужене вираження дитинства, і найкраща ініціація в доросле життя? У такому разі вона була б головним способом досягнення покори, ідеологічної обробки, придушення мистецьких потенцій, а письменник несвідомо піддавався би мімікрії, яку суспільство заохочуе в «слухняних учнях» більше, ніж креативність.

Невже література не здатна передати суб'ективність раннього віку й пробудити більшу повагу до людської особистості, коли та перебуває в стані найбільшої своеі вразливості?

Поезія Лотреамона й Артюра Рембо в сенсі писемного мовлення е тим, чим уже півстоліття е дитячий психоаналіз у царині мовлення усного.

Хто лише нині не ділиться своіми спогадами з дитинства! У сучасній французькій літературі цей нарцисизм суттево звужуе романний всесвіт, і, щоб знайти більш епічні, більш космічні сюжети, доводиться читати іноземних авторів. До великих міфів прагне повернутися Мішель Турнье, але загалом сучасний французький роман надихаеться дитинством, яке переживав або не переживав його автор.

Можливо, це сталося внаслідок дедалі більшої популярності психоаналізу, який входить у культуру інтелектуалів. Як ніколи вони передчувають важливість своіх первісних відчуттів.

Ця уявна «колиска», поставлена в центр кабінетів наших сучасних письменників і письменниць, лише засвідчуе, яким значним було місце, що його відводило суспільство 60-х проблемам дитинства. Що це – мода, культ?

Якщо це культ дитинства, то чи давно він з'явився в нашому західному суспільстві? Якщо поглянути на теперішній – скажімо так, американський – підхід, то я не впевнена, що можна вести мову про культ дитини навіть у першій половині XX ст.: дитина на ту пору радше з'являеться як цілком самостійний персонаж, хоч і оточений німбом відомих символів. Отож ми не можемо однозначно стверджувати, що дитину сприймають як дитину, вивчають заради неі самоі, з нейтральноі позиції, показуючи іі такою, якою вона е, без поетично-міфологічного нашарування. Вона ще в полоні всіх тих символів, які з нею пов'язують, а дорослий фокусуе на ній усі своі мрії й бачить у дитинстві втрачений золотий вік. Але чи можемо ми навіть тепер вести мову про культ дитини? Немае ніякоі певності в тому, що дитина справді добре захищена як особистість. «Культ дитини» не позбавлений великої частки міфічності. Те, що ій нині відведене на позір дуже важливе місце, насправді не робить розгляд дитини яснішим. Мені видаеться, що дискурс про дитину досі залишаеться залежним від усіеі культурноі та міфологічноі спадщини.

Не бувае Дитини з великої літери, як і Жінки з великої літери. Реальних індивідів маскують абстрактні сутності. В аналізі літературного дискурсу паралель між стосунками дитина/суспільство та чоловік/жінка дуже повчальна й оприявнює спільне джерело всіх неврозів. Як дорослі проектують на дітей те, що відкидають у своєму світі, або те, чого не знаходять у себе й хочуть піднести до небес, так і чоловік проектує на жінку свої фантазми, несправджені мрії, невдоволеність буттям. Жінка-мати робить те саме, опікаючи свого партнера, який шукає захисту. Пари починають потерпати від інфантильності стосунків. Якби ставлення дорослого, як чоловіка, так і жінки, до дітей змінилося, тоді, можливо, покращилося б і ставлення подружжя одне до одного. Сексизм, облудне суперництво і психоз відчуження чоловіків-мачистів канули б в Лету, якби до особистості дитини та її автономії ставилися з більшою повагою, і це посприяло б кращій сексуальній та любовній вітальності між батьками, дорослими парами.

«Вислюча шкура» і «Блакитна планета»(Від казок до фантастики)

Автори казок і легенд, ті, хто переписував усну традицію спільних джерел фольклору, здається, негласно мали на думці допомогти своїм юним читачам перейти зі стану дитинства до дорослого життя, посвятити їх у небезпеки й способи самозахисту. Бруно Беттельгайм15 прокреслює демаркаційну лінію між чарівними казками й міфами. Міфи виводять на сцену ідеальних героїв, які діють згідно з вимогами Над-Я, тимчасом як чарівні казки показують інтеграцію Я, що дозволяє задовольнити бажання, які властиві для Воно. Відмінність між ними підкреслює контраст між глибоким песимізмом міфів і засадничим оптимізмом чарівних казок.

Міфи подають приклад героя, з яким неможливо себе ототожнити, бо ж ідеться про бога або напівбога, що здійснює неймовірні подвиги, на які ніхто з нас не може претендувати. У чарівних казках, навпаки, мовиться про життя повсякденне; головні героі – хлопчики, дівчатка, дорослі, феї тощо – часто навіть не мають імені; просто кажуть: «один хлопчик… одна дівчинка… одна жіночка… один пастух». Вони без історії, без батьків. Можуть належати до будь-якої сім’ї. Це не принц ім’ярек або король такий-то. Герої міфів мають щось таке, що неможливо наслідувати. Відчуваєш розпач, коли опиняєшся біля підніжжя недосяжної гори. Міфічні герої грають для дитини роль усесильного батька.

Грецьких героїв не завжди очікує трагічний кінець, як-от Прометея чи Сизифа. Одиссей повертається на Ітаку. Для дуже юного читача це важливо. Якщо персонаж, із яким ототожнюєш себе, гине або покараний на вічні муки, у дитини, якій потрібно жити далі, вигулькує спокуса опустити руки. Гепі-енд їй необхідний для стимулу докладати зусиль, для заохочення бійцівського духу.

Утім, міфи для юного читача мають цінність ініціації; діти можуть засвоїти, що таке випробування: роблячи зусилля, можна часто, хоч і не завжди, вийти переможцем у випробуваннях, які неминучі в житті.

Гадаю, що гепі-енд у чарівних казках дає дитині образ випробувань, які, певна річ, далекі від дитячої реальності, але дозволяють їй на певний момент ототожнити себе з героями, яким випали тяжкі випробовування, але, попри все, вони долають перешкоди.

Поки не настала ера телебачення, малюки від покоління до покоління читали або слухали, як ім читають чарівні казки. Тепер вони дивляться на маленькому екрані «наукову фантастику».

Вочевидь, відбувається заміщення. Прикмета: діти хочуть гепі-енду. Якось я слідкувала по телевізору за війною з НЛО і сказала собі: «Але ж це достоту еквівалент чарівної казки: тут тобі і саспенс, і герой, з яким дитина ототожнює себе, роботи грають роль злих або добрих фей, одначе сюжет залишається завжди людський». У цьому фільмі про НЛО була жінка, так звана інопланетянка, яка раптово обернулася на прекрасну дівчину, за спиною в робота, який собі зник. Однак для телеглядачів до п'яти років нічого не замінює в цій «науковій фантастиці» хлопчика і дівчинку з чарівних казок.

Бруно Беттельгайм, який не був якимось любителем старовини і не звинувачував систематично телебачення або кінематограф, усе-таки не бачить еквівалентної заміни чарівним казкам для дітей віком менше ніж п'ять років. У телепередачах, спеціально призначених для маленьких, ще розігруються сценки з казок, але наголос роблять на гротескних рисах, на буфонаді. У цьому видовищі дитина більше не знаходить етики, яка підпирала б її бажання ототожнюватися з героями.

Перенесемо чарівні казки в їхній соціальний контекст. Чи призначалися вони для дітей? Не впевнена. Чарівні казки творилися довгими вечорами як для дорослих, так і для дітей. Це було послання. Їх могли зрозуміти «як старі, так і юні», але вони доносили жорстокі істини. «Вислюча шкура» цілком могла шокувати дітлахів: переслідувана своїм інцестуозним батьком, дівчинка перевдягається в ослицю, щоб батько не оволодів нею. Це історія дівчинки, яка тікає від інцестуозних домагань батька. Дорослі сприймали казку саме в еротичному сенсі, але діти також. І водночас ім надавалося до розуміння те, що, коли мати помирає, для дівчинки небезпечно залишатися в тісних зв'язках із батьком.

Найчастіше ми плутаемо казки для дітей із казками, які батьки або бабусі з дідусями люблять розповідати дітям.

Історії Хлопчика-мізинчика чи Вислючої шкури знаходимо в Китаї: це архетипи. Попелюшка народилася в Тибеті. Про це свідчить фольклор ладакхів, зібраний Нгавангом Сепою для тибетських біженців Старого Делі (Індія): «У глибині долини жив один король. А високо на схилі гори жила стара зі своєю донькою…» Зав'язується тема Попелюшки. У її тибетській версії дівчинка, підлещена мачухою, вбивае рідну матір: поки та молола ячмінь жорнами, дочка відпустила колесо млина, і воно розчавило матір. Її подальшабрудна праця і життявигнанки були способом визнати провинучи помилку її попереднього існування.

Це історії про еволюцію дитини, що не ладнае з дорослими, космосом, природою, реальністю. Показати дитину в порівнянні з велетнем зовсім не означае нагадати про її мізерність, незрілість, а знайти чудову метафору переходу, який обов'язково трапляється на шляху кожного майбутнього дорослого: або ви обійдете, або минете, навіть не помітивши. Але якщо помітите, то доведеться з цим жити. І навіть якщо оповідь створена дорослими й для дорослих, вона більш вартісна для дитини.

Я запитую себе, чи міфи не оповідають більше про долю людського створіння взагалі, тобто про те, що трапляється на шляху в кожного, тимчасом як чарівна казка допомагає підтримати деяких людей на певних стадіях іхнього розвитку? Міфи дають розуміння про стосунки дитини як представника людства, космічної дитини перед обличчям природних сил, чогось такого, що нам годі збагнути до кінця. А чарівна казка – це радше зображення історичної та соціальної дитини. Але «дитина» тут узята абсолютно знеособленою, деперсоналізованою у своїй сукупності, окрім тих казок, які були змінені вже для виховних завдань.

У міфах ніколи не побачимо хворих персонажів; у чарівних казках з'являються то хвора дитина, то хвора мати, то поранений батько внаслідок лиха, якого на іхню голову напитала зла відьма. У міфах герої потрапляють у полон до ворожих сил, але вони не хворіють.

Інший специфічний аспект: міфи часто зображують витоки людського роду, адже нерідко розповідають про конфлікти й родинні зв'язки між богами. Либонь, у цьому полягає особлива функція міфу, і цього не знайдеш у чарівних казках… Бачимо це в індійців, у всьому Середземномор'ї: мова йде про битви богів, випробування богів, війни богів, ненависть, заздрість, любов, інцест між богами. Це історія або передісторія; натомість чарівні казки відбуваються в просторі уявного.

«Колись давно жив собі…»: так починаються казки; тоді як міфи завжди актуальні – це спосіб олюднити космічні й телуричні сили у вічності.

У цьому сенсі можна сказати, що міфи – знайомство з основами метафізики та релігії, космічної людини в її стосунках із зовнішніми силами, нагадування про витоки, тимчасом як чарівні казки – це радше перші кроки в підготовці до соціальної інтеграції. Крім цього, чарівні казки у своїй розмаїтості від однієї країни до іншої, через предмети, оточення, спосіб життя відображають певні типи суспільства. У міфах вражають саме незмінні речі: інцести, прокляття, порушені табу – все це в ясній формі наявне в індійських, греко-римських, африканських міфах. Дивовижно, як у міфі масаї про творення світу зливаються християнські, біблійні й суто анімістські архетипи. Бог створив чоловіка й жінку разом із биком.

Значно цікавіше, мабуть, розповісти нашим дітям не про Одиссея і Прометея, а про Місяць, Плутон, Марс; власне, повідати їм історії про космос. Можливо, саме їх має перейняти література, тим паче, що основа вже закладена: досить звернутися до легенд Азії, Америки та Африки.

Мішель Турньє спробував підхопити цю традицію, вільно перефразувавши легенду про трьох волхвів16. Його винахід – четвертий волхв, якого заносить до Вифлеєма лише в пошуках рецепта рахат-лукуму: він неабиякий ласун! Гумор такого штибу до вподоби сьогоднішнім дітям.

Як на мене, казки Шарля Перро з різних причин уже не такі актуальні (по-перше, уже немає контексту, в якому їх розповідали, бо немає тих дідусів і бабусь, які були для цього призначені… по-друге, змінився світ). Я запитую себе, чи не відбувається нині злиття між науковою фантастикою, осягненням космічного простору й великими міфами; можливо, ми дійшли до того моменту, коли діти можуть наситити свою спрагу всесвітніх архетипів

і безпосередньо звернутися до великих міфів, послуговуючись уже іншим словником і простором. Їх до цього підготували комікси.

На відміну від чарівних казок, мультфільми – історіі без слів, але кольорові та озвучені. Це мова в діях (активних і пасивних), у природних або штучних декораціях, але ця мова спрощена, умовна – це лише рамка для історіі, у якій головний герой (не обов'язково людина) має розв'язати проблеми життя, виживання, комунікування, суперництва, престижу, заздрості, неприязні, непорозумінь, насильства, принесення слабкого в жертву сильному; і хоча всі ці випробування до кінця не розв'язані, проте вони компенсуються завдяки любові. Мультфільми замінили історіі, які дорослі розповідали дітям. Звірята в головній ролі дають змогу дітям до п'яти років ототожнювати себе з ними; діти, у яких маленький словниковий запас, розуміють неявний текст. Шкода, що там бракує коханої людини, з якою можна було б передати на словах ті емоції, які сколихнула мальована історія, у резонансі з реальними випадками життя або фантазіями, які діти уявляють у моменти самотності.

Дитинка-шинка

У часи мого дитинства в рекламних роликах не було маленьких хлопчиків; усі немовлята були без конкретної статі, як янголята. Здогадайся сам, чи е дитятко з реклами мила «Кадум» хлопчиком чи дівчинкою! Афіші та плакати зображали немовля-об'єкт. Після винаходу дагеротипів з'явилася звичка фотографувати новонароджених голенькими, але на животі. Щоб ніякої цюцюрки в кадрі не було. У сімейних альбомах малюків не розгледіти в іхніх довгих хрестильних платтячках. Така нерозрізненість або ж двозначність практично зберігалася до початку Другої світової війни.

Перші ілюстровані оголошення, що стосуються немовлят, були присвячені пошуку нянь. Рекламувалися годувальниці. Потім з'явилася реклама першого консервованого молока й борошна для дитячого харчування. Марку «Фосфатин Фальер» зображали у вигляді величезної тарілки, на яку дерлася ватага малюків. Така-от заміна давніх амурчиків. Перше рекламне зображення дівчинки з'являється на афіші «Шоколаду Менье». Мале дівча старанно виписувало на стіні каліграфічним почерком доброї учениці за стандартами епохи: «Шоколад Менье».

Цей прецедент – вторгнення зразкових дівчаток у рекламу – довго не мав продовження.

Зауважимо, що з моменту, коли рекламне зображення дитини отримує статеві ознаки, до п'ятдесятих років домінували хлопчачі образи. Немовби реклама – то справа чоловіків, великих і маленьких, вирішувати, яку обрати марку чи колір. Паралельно з сімейних альбомів зникають хрестильні платтячка для хлопчиків, а самі малюки тепер з'являються в рекламі як взірець дитини-споживача чи радше посередника під час закупів.

Для соціологів уже давно не секрет, що наймолодших глядачів неабияк ваблять і утримують біля телевізора рекламні ролики. Після травня 68-го почали засуджувати таке «розбещення малолітніх» засобами масової інформації: «Ганьба! З дитини ліплять споживача». Це правда, але реакція зацікавленої особи не е пасивною. Дитину не так просто пошити в дурні, як

здається, у неі е свій критичний підхід: вона сміється лише тоді, коли жарт іі розвеселив, запам’ятовуе лише ті рекламні слогани, які тішать вухо дотепними каламбурами, звукописом, римами. Реклама грае з мовою, винаходить комічні ефекти. Повсякденні турботи, напружена серйозність, утома позначаються на обличчях дорослих. Веселі люди трапляються рідше, і гра слів, яка раніше дарувала радість усім школярам, тепер замінена ономатопеями коміксів. Рекламні ролики знімають напругу після щоденного «метро-робота-ліжко» й допомагають дитині завдяки сміху й веселощам звільнитися від деяких конфліктних ситуацій.

Цілком можливо, що мова реклами через візуальні трюки та словесні виверти розвивае в дитині критичні здібності більше, ніж школа. Дитина може сказати: якби обирав я, то вибрав би не те, що хлопчик у рекламі.

Дівчинка з шоколадки Менье була авангардом на початку ери масмедій. Вона провістила за півстоліття наперед, що дитя до десяти років стане зіркою рекламних щитів і блакитних екранів для мільйонів покупців. Завоювання провадилося в декілька етапів: спершу тріумфувала пара мама-немовля; потім настала черга сім’і-комірки, що випромінювала щастя на модних товарах; відтак на зміну бездітному мачо прийшов тато-квочка; і, зрештою, реклама посадила на трон единого маленького принца. «Дитинка-шинка!» – заволали рекламофоби. Але насправді це місце в першому ряду, відведене для дитини, радше підвищуе іі статус. Тепер суспільство визнае за нею право вибору. Їі думку враховують при плануванні закупів. Їі зображують тямущою, спритною, меткою, з добрим смаком, умінням висловлюватися. Більше не вітаються кліше про дитя-катастрофу. Експлуатація дітей засобами масовоі інформациі – трохи надумане звинувачення.

8

У латентному (за Фройдом) періоді розвитку (із п’ятого-шостого року життя) психосексуальний розвиток дитини проходить у прихованих формах; у цей час дитяча сексуальність завмирае аж до настання статевоі зрілості. – Ред.

9

Les visages de l’enfant dans la litterature fran?aise du XIXe si?cle, esquisse d’une typologie. Marina Bethlenfalvay, Librairie Droz, Gen?ve, 1979.

10

Жуль Валлес (1832—1835) – французький письменник і журналіст, політичний діяч, учасник Паризькоі комуни. Ідеться про першу частину («Дитина») його автобіографічноі трилогіі «Жак Вентра». – Ред.

11

Terres de l’enfance. Le mythe de l’enfance dans la litterature contemporaine. Paris, P.U.F. 1961, par Max Primault, Henri Lhong et Jean Malrieu.

12

Хосе Мауро де Васконселос (1882—1959) – мексиканський письменник, філософ і політик.

13

Les dimanches de Ville-d'Avray, Bernard Eschasseriaux, Ed. Grasset, 1971.

14

Анна Франк – еврейська дівчинка-підліток, яка в часи нацистськоі окупації протягом 25 місяців разом із сім'ею переховувалася в Амстердамі, однак згодом іі схопили й утримували спершу в Аушвіці, а відтак таборі смерті Берген-Бальзен, де вона й загинула. Упродовж усього часу перебування в сховищі Анна вела щоденник, який став згодом всесвітньовідомим. – Ред.

15

Psychanalyse des contes de fees, Bruno Bettelheim, (The uses of enchantment), R. Laffont, 1976, p. 39 et 58.

16

Мається на увазі роман «Каспар, Мельхіор і Бальтазар» (Gaspard, Melchior et Balthazar, 1980). – Ред.

Розділ 4. Ув'язнення

Простір дитини

Як змінився простір, у якому еволюціонує дитина? У порівнянні з середньовічною епохою він став більш замкнений унаслідок поділу соціальної та родинної сфери. У XIX ст. і до середини XX ст. ув'язнення було долею синів заможного класу, дрібної та середньої буржуазії. Сьогодні ж навіть висока мобільність не звільняє цей надто опікуваний простір, бо дітей транспортують від дверей до дверей; хоч переміщення навеликі відстані відбувається дедалі швидше, подолана дистанція стає немовби нереальною, мінімізуються будь-які контактиз місцевими мешканцями.

Звідки походить уявлення про буржуазний дім, де живуть відлюдно, замикаючись на собі? Щоб це зрозуміти, потрібно звернутися до епохи феодалізму, коли колективну безпеку забезпечував сеньйор, князь.

Володіти мурами, за якими можна окопатися, запасами, щоб витримати облогу, зброєю для захисту – все це була прерогатива пана; за це йому сплачували податки, а навзаєм отримували протекцію. За прикладом великих володарів і дрібніші господарі хотіли встановити в себе такий само лад, але в менших масштабах. Дім – немов замок у мініатюрі, де всередині всі можуть почуватися в безпеці. Мало-помалу в буржуазному домі мешканці заживають для себе окремі кімнати, «як у замку».

Образ володаря замку підживлював бажання модифікувати внутрішню архітектуру, огороджуючи самобутність життя від зовнішнього світу. Але, імовірно, це відбувалося ще відчутніше на селі, ніж у місті. Міста були обнесені мурами й замкнені на ніч великими воротами; наймана варта патрулювала вулиці, щоб забезпечити захист людей; в епоху Відродження приватні багатства вже розподілялися поміж більшою кількістю громадян, аніж на початках Середньовіччя.

Приватизація простору – феномен Нового часу, хоча вже з XV ст., зокрема в італійських палаццо і навіть у будинках нотаблів, архітектори планували більше кімнат для інтимного життя сім'і. Утім, патіо (внутрішні дворики), відкриті лоджії ще дозволяли прохід натовпу. Завжди залишалося місце спільного користування, де змішувалися всі класи й де дитина еволюціонувала та дуже швидко набиралася досвіду соціальних відносин.

В інтер'ерах ремісників і селян функція спільноі кімнати надовго залишатиметься першочерговою. Соціалізація простору має також практичний сенс, про який не слід забувати. Зрозуміло, що в селі простір буде приватизовано значно пізніше, адже техніка проникла в сільські будинки на століття пізніше, ніж у міські.

Тепло вогню, тепло людини: домашне вогнище довгий час збирало дорослих і дітей холодними вечорами навколо единого джерела тепла. Працювали й відпочивали в тій само кімнаті. Техніка поклала край родинній скупченості. Але заразом вона прогнала дух товариства. Щойно змогли опалювати декілька кімнат, дітей помістили в окремі від батьківських покоі.

Приватизація простору супроводжуеться еволюцією сімейного життя. Якщо дитина подужала хвороби раннього віку, вона мае насамперед слугувати захисту інтересів рідноі домівки й зберігати батьківське надбання. За доби Середньовіччя семирічні діти вважаються вже на порозі дорослого віку; отож вони неодмінно мають давати якусь користь громаді – тобто своій соціальній групі, корпорації свого батька, а не лише сім'і. У XIX ст., щойно діти досягнуть віку, коли можуть служити батьківському дому, родина менш схильна довіряти дітей – окрім малолітніх – зовнішньому світові й віддавати іх у навчання з семи років. Їх радше залишають удома.

Отож життевий простір дитини звужуеться, і хоч дитина й виграе в тому, що ближче спілкуеться з батьками, дістаючи більше уваги, ласки й турботи про свое здоров'я, проте суттево втрачае в автономіі, у контактах з іншими людьми.

Таке буржуазне ув'язнення дае дитині ілюзорну протекцію, бо лише особистий досвід ризиків може по-справжньому виробити імунітет проти небезпек, що загрожують іі фізичній недоторканності.

4000 років шкільноі комедіі

«Учню, куди ти ходив у своі ніжні літа? – До школи. – Що ти робив у школі? – Розказував урок за табличкою, поснідав, підготував нову табличку, написав на ній урок і закінчив його; потім мені задали вчити напам'ять, а по обіді дали письмову вправу. Після уроків я повернувся

додому, зайшов до хати, там сидів батько. Я розповів йому про свою письмову вправу, потім прочитав напам'ять вивчену табличку, і батько був неабияк утішений… Коли я прокинувся з самого ранку, повернувся до матері й сказав: «Дай мені поснідати, я маю йти до школи». Мати дала два хлібці і я пішов. У школі доглядач сказав мені: «Чому ти запізнився?» Стало страшно, серце закалатало, я став перед учителем і шанобливо вклонився. Він дорікнув мені за спізнення. Потім учитель покарав мене за те, що я вставав на уроці… Я показав йому свою табличку, і він мовив: «Твое письмо незадовільне». Мене знову покарали різкою. Вдома школяр сказав батькові: «Запроси учителя в дім». Батько прислухався до цих слів. Учителя запросили, і коли він увійшов до хати, його посадили на почесне місце. Учень прислужував йому, оповив піклуванням і показав при батькові все, чого досяг в опануванні мистецтва письма на табличці. Батько налив учителеві вина, одягнув у нове плаття, підніс подарунка, надягнув йому на палець перстень. Учитель мовив учневі: «Юначе, оскільки ви не знехтували моїми словами й не заперечили мені, ви зможете сягнути вершин у мистецтві писаря, ви цілковито спроможні досягти цього… Ви зможете наставляти ваших братів, а друзів очолити: ви зможете дістати найвищий ранг серед учнів… Ви добре виконували шкільні завдання, і ось ви стали ученою людиною».

(Фрагмент тексту шумерських табличок, реконструйований фахівцями-ассирологами й опублікований в «Journal of the American Oriental Society».)

Примноження шкіл довершило інтернування дитини. Казали: «То провина Карла Великого». І це не лише легенда. Усе розпочалося за його правління. У перших монастирських школах дорослі ходили слухати лекції клiриків разом з юнаками. Але наприкінці Середньовіччя на Заході з'являються перші ознаки сучасних навчальних циклів: учні гуртуються за віковими категоріями, замість того, щоб змішуватися з іншими за дисциплінамита рівнем знань17.

Ув'язнення в школі найдовше уникали багатіі. Сини сеньйорів і далі опановували військову професію, вигідно користуючись усіма соціальними контактами, які надавало ім життя, відкрите зовнішньому світу. Давалася взнаки кастова солідарність, але на них не тиснула вікова та класова сегрегація: в іграх і змаганнях вони перетиналися з простолюдом. У школах ретельніше навчалися бідняки, а багатіі не надто старалися. Хто й так від народження володів важелями політичної влади, той не був посидющим на заняттях клiриків, які могли дати лише владу інтелектуальну. Багатіі присвячували себе життю воіна. Натомість сини простолюду, сподівалися на просування в кар'єрі, привчалися до посидючості. Їх насамперед відзначали викладачі, які хотіли перетворити свої школи на розсадники клiриків. Книжкове знання, ерудиція були далекі від лицарства. Тут можна розгледіти ті дріжджі, на яких визрівае революція. Адже саме так відбуваеться перехід політичної влади до інших рук.

Те, що відбувалося в Галліі і в середньовічній Франціі, повторилося і в чорній Африці в XIX і XX ст. У наших колишніх колоніях першими, хто здобув шкільну освіту, були гріоти – діти найбідніших, незаконнонароджені, у яких не було ніякого майбутнього. Сини нотаблів або традиційних вождів не відчували потреби підняти свій статус за допомогою школи, щоб мати визнання в суспільстві. Їм було досить престижу імені й влади своеі касти. Для знедолених, навпаки, единим шансом соціального поступу була освіта, яку французькі окупанти давали чорним дітям. І ті, хто здобув освіту

французькою мовою, стали новими лідерами країни. Ця освітня сегрегація, щодо якоі не заперечувала стара еліта, що володіла спадковим правом, заклала основу справжньоі соціальноі революціі у франкомовній чорній Африці. Як і у Франціі на кілька століть раніше.

Відкриття шкіл з учителями-кліриками було для церкви зручним способом полічити свое стадо, з малих літ узяти овечок під свою руку. Так, клірики приймали на навчання лише тих, хто мав християнські імена, занесені в реестри після хрещення. Така процедура мала політичну причину: хотіли навчати лише християн. А також причину практичну: як слідкувати за старанністю учнів, якщо не називати іх на імена? Аж до імперіі Каролінгів дітей хрестити не поспішали: досить лише глянути на тогочасні купелі – вони завбільшки мало не з ванну. Тобто вони були призначені не для новонароджених, а для дітей, які вже добряче підросли.

Щойно церкві вдалося переконати французів у тому, що дитині потрібна початкова освіта, що іі варто посилати до школи, реестри хрещення почали заповнюватися й хрещення перестали відкладати на потім.

Можна спостерегти колоніальний ефект цього явища, що походить із середньовічного Заходу, у районах, які були охрещені католицькими місіями. Нині в Бразиліі батьки не можуть записати дитину в школу, якщо іі немае в книзі записів актів цивільного стану. Закон карае тих, хто не реєструе своіх дітей. А штраф тим більший, чим більше батьки зволікають. Отож, щоб платити менше, батьки, які запізнилися з реєстрацією, вказують менший вік, ніж він е насправді, і дитина йде в перший клас, замість того, щоб уже ходити в четвертий або п’ятий. Директори школи, раді, що мають «клієнтів», зважають лише на вік, позначений в актах цивільного стану. Таке шахрайство призводить до кричущих помилок у діагностиці. Лікарі фіксують випадки дуже раннього статевого дозрівання. Трапляються хлопчики пубертатного періоду, але за документами ім не більше восьми років. Їх починають лікувати ендокринними препаратами, так і не з’ясувавши, що батьки цих дітей докинули ім п’ять років, щоб не платити штраф.

Географічне розділення багатих і бідних дітей у европейських містах припадае на XIX ст.

За доби Середньовіччя привселюдний показ своіх багатств був спектаклем. Багатій без вагань міг у розкішному костюмі відвідувати притулки для бідних або злиденні сім’і. Класи перемішувалися на вулиці й у громадських місцях. Сегрегація не розділяла місто на багаті квартали й гетто з убогими халупами. Нездорові умови життя зачіпали всіх. Населення Європи безнастанно змішувалося. Іноземний студент зі шляхетної родини приїжджав до Парижа зі слугою або з молочним братом і за відсутності студентських гуртожитківвинаймав житло в мешканців Латинського кварталу, не шукаючибудинку, що відповідав би його стану18.

Клірики, які прирекли себе на добровільну безшлюбність, приймали як своіх власних дітей тих, кого не могли утримувати батьки. Учні мешкали в них, поки тривало навчання. В обмін на це вони були приречені поповнювати собою число слуг Божих. Лише в другій половині XVIII ст. заможні почали зачинятися у своіх кварталах і відділятися від трудового населення. Поняття багатих кварталів (beaux quartiers) виникае за часів барона

Османа19. Хто б сказав до XIX ст.: «Гайда гульнемо з простолюдом у нетрях»? Буржуазія жила пліч-о-пліч із паризькою сіромою.

Тимчасом як клірики примножували свою кількість, рекрутуючи представників бідного класу до своїх лав, дворянство продовжувало традицію просування молоді на службі.

Якщо ти був сином високопосадовця, то у віці від семи до чотирнадцяти років тебе доправляли служити до інших знатних людей, щоб потім самому стати сеньйором, паном, якому служитимуть інші. Здоровий глузд підказував: для того щоб навчитися управляти слугами, потрібно спершу навчитися самому бути слугою.

Бідні діти, яких віддали служити в багаті доми, залишалися в розпорядженні господаря й після чотирнадцяти років або переходили до інших господарів. Але й вони діставали користь від років навчання. У вісім років вони фізично обслуговували все, що стосувалося практичного життя, для молодших дітей у домі, але заразом, підростаючи, навчалися того самого, що і їхні малі пани. Коли слуга подавав на стіл, господар розповідав йому те, що знав сам, і, якщо слуга був тямущий, учив його. Він прислухався, як навчається господар, і переймав усе. Для дівчаток усе складалося інакше, бо вони залишалися на кухні або в комірці для білизни й училися тільки хатньої справи. У п’ятнадцять років їх віддавали заміж. Навчання дівчат, яких забрали з рідної домівки, призначалося для тих, кому випало стати черницею; тоді за їхне виховання брався пансіон.

Церква немало доклалася, щоб нав’язати дітям усі гріхи світу й утвердити ідею, буцімто їхня вразливість є підозрілою: малі піддаються впливу злих духів. Хіба вона не вчила й не проголошувала, що навіть хрещення не стирає первородного гріха? Дитина вже народжується з міткою. Вона мічена незграбністю, слабкістю. Її варто стерегтися, якщо не зневажати. А що вона саме така й не інша, то слід її повністю перемінити, щоб уникнути згубної сили, яка охоче заселяється всередині такої легкої здобичі.

Ритуалом переходу стає перше причастя. Поки не відбулося цієї ініціації, діти майже з усіх прошарків суспільства аж до Другої світової війни в присутності батька не говорили за столом, якщо їх не запитають. Вони не мали права висловитися, якщо їм не дозволяли. Могли тільки слухати інших. То був залишок релігійного виховання їхніх предків. Лише починаючи з моменту, коли їх допускали до вівтаря, вони починали брати участь у розмовах за сімейним столом. До першого причастя святий дух у них не дихав. У 1914 році, коли мені виповнилося чотири з половиною, це відбувалося й у моїй родині. У середовищі «добре вихованих дітей» це тривало до 1939 року.

Шанування батька було притаманне не лише буржуазним родинам. Навіть у сільських господах діти зверталися до батька на «ви». Тільки на зламі 1960-х років дитина могла за столом урвати дорослого, щоб висловити свою незгоду. У ремісничому та робітничому середовищі все було інакше: підмайстер, навіть не мавши десяти років, ів за одним столом із майстром. Зрештою, краще за інших розвинути свою кмітливість і розуміння життя могли молоді люди, що належали до низів соціальної та економічної структури.

У буржуазному середовищі треба було чекати підліткового віку, щоб бути допущеним за батьківський стіл. Дитина не іла в той самий час, що й батьки. Вона сідала за стіл у товаристві «мадемуазель», гувернантки, яка керувала трапезою, найчастіше розділяючи іі з малечею й навчаючи малюків добрих манер. Сидіти треба рівно, руки мають бути на столі, але в жодному разі не лікті, виделка – у лівиці, ніж – у правиці, і слід іх тримати делікатно, у бік тарілки. Ніколи не можна жувати з роззявленим ротом і тому подібне.

Із цим подвійним ув'язненням – родинним і шкільним – простір, яким володіе дитина в місті, дедалі звужуеться. А те, що ій залишаеться, теж опиняеться під замком, обставлене застережними сигналами, позначене заборонами.

Дорогою до школи сільські діти зберігали за собою деяку свободу ініціативи, вони зустрічали різних людей, вигадували собі ігри. А тепер іх забирае шкільний автобус, позбавляючи будь-яких контактів із природою та життям дорослих. Шлях скорочуеться до маршруту, яким іх доправляе автобус. Більше жодних відхилень, жодних випадкових зустрічей. Матері забирають своіх чад у машині або ж автобус іх транспортуе, мов рекомендовані бандеролі. Дитина-пакунок більше не мае часу ні поспостерігати, ні повитріщатися.

На нещодавній конференціі, присвяченій недолікам шкільноі освіти, деякі учителі констатували, що ім краще вдаеться заволодіти увагою учнів із сільськоі місцевості, ніж міських. Вони помітили, що в селах, де немае такого скупчення дітей, рівень концентрациі уваги в класі набагато вищий. Шлях до школи пішки дозволяе дітям побачити навколишній світ: у цьому світі е і холод, і спека, і вітер, і сніг, і дощ; можна відчути під ногами грунт, який дуже твердий, чи розмоклий і брудний, а чи, навпаки, сухий, не кажучи вже про птахів, тварин, шуми природи, струмки тощо. Це дозволяе дітям краще збагнути сенс речей, як-от, наприклад, чому слід вдягати той чи той одяг, що захищае від негоди; звідси вони надають більшого значення словам, які ім адресують учителі. Вони хочуть навчитися, більше поважають книжки. У місті книжки дітям купують батьки, тому діти іх не надто цінують. У селі діти, коли приходять до класу, стомлені фізично, але на інтелектуальному рівні вони більш сприйнятливі й хочуть досягти успіху в соціальному сенсі, а тому працюватимуть більше.

До речі, те саме стосуеться дітей, які протягом місяця навчаються на виізді в горах узимку (так звана «снігова школа»). Загалом викладачі досягають чудових результатів. На природі учні піддають свое тіло різним випробовуванням, у них е простір, де вони відчувають відповідальність за самих себе, а тому, коли вони повертаються до класу, іхній розум стае уважнішим, бо вони вже залучили всі моторні ресурси. Навіть більше, щовечора ім не потрібно повертатися до свого морального статусу дитини: «розкажи мамі», «розкажи татові», звітувати, що вони зробили. У селі, де розташована іхня «снігова школа», вони справді автономні й не зобов'язані доповідати батькам увечері про свої пригоди. Немовби батьки тільки й живуть тим, що вислуховують те, що ім розповідають іхні діти. Крім того, у дітей змінюеться сприйняття зовнішніх і внутрішніх подій; воно не зводиться до міркувань щодо безпеки. Звісно, треба пильнувати за лижнею, берегти спортивне спорядження, слухати тренера, але загалом немае застережень: «Ти зустрінеш садиста, який запропонуе тобі цукерки» або «Тебе затягнуть товариші на гральні автомати». Немае ніяких заборон

(«Неповнолітнім не можна робити того або того»; «Тебе переїде машина»…). У місті простір повний заборон, бо є чимало спокус, які дитина не може собі дозволити без грошей, а тому вона може здатися на милість когось, хто ій запропонуе іграшку, якщо вона зупинилася перед вітриною, – словом, повно ймовірних небезпек.

У селі, де проходить «снігова школа», звісно, е певні необхідні обмеження й заборони, але вони також стосуються дорослих: наприклад, слід бути обачним на лижні.

Трохи забагато наголошували на тому, що результати навчання в «снігових школах» кращі, бо діти відділені від своіх батьків, які щодня так чи так порушують розклад дитячого життя, який структуруеться в школі… Я не вважаю, що це едине пояснення. Гадаю, річ у тім, що життя на волі, самовираження, інтенсивна фізична активність дозволяють подолати наслідки ув’язнення. Після чималих фізичних зусиль, крику, сміху, емоцій дитина може сконцентруватися на розумовій діяльності. Учителі казали мені: «За цей місяць дитина засвоює матеріал, як за цілий рік».

Вони віднаходять уявний простір свого тіла; вони бачать гору: «Я залізу на самісінький вершечок!» Вони ототожнюють себе з іншими людьми; знову дістають право на свій уявний дитячий час, несхожий на час іхніх батьків. Певна річ, ім треба ходити на заняття з лиж і відвідувати уроки. Тіло бере участь у навчанні не через зобов’язання, а через гру, задоволення. Отож і школа дае втіху. Навчання стае джерелом задоволення. Усе мобілізуеться: і потреба в русі, й уява, і жага успіху. Опанування лиж підносить учня і в його очах, і в очах товаришів.

Якщо поліцейський затримуе дитину, що блукае вулицями в позашкільний час, він уповноважений перевірити іі, розпитати, де мешкають батьки, і запропонувати повернутися додому. Він навіть може супроводжувати іі. Але, якщо з’ясуеться, що дитина гуляе сама по собі, на це можуть звернути увагу соціальні служби. У Франції немае заборон пересування з боку поліції, але представник порядку фактично може його обмежити, покликаючись на захист неповнолітніх.Крім того, страховікомпанії можуть не видавати страховки в разі нещасливого випадку, якщо учень відхиляеться від звичного маршруту до школи. Це підштовхуе законних опікунів дитини зобов’язувати іі не виходити за межі приписаного шляху віддому до школи в зазначені години. Законтакого не приписуе,як і циркуляри поліції, однак страховка, якщо вона не передбачае ширших умов, е таким застрашливимаргументом, що змушуе тримати в рамках дитину і не дозволятиій гуляти наодинці.

Мій чоловік спізнав на собі такі обмеження в пересуванні школярів у Росії до війни 1914 року. Коли люди зустрічали дитину на вулиці в неналежний час, вони розпитували іі й відводили додому. Закон забороняв дітям виходити після школи, куди ім заманеться, і поліція наглядала за його дотриманням, за активного сприяння мешканців міста. Школярам дозволялося ходити тільки в школу й зі школи – крапка. Це не була комендантська година в період заворушень, таке правило було нормою. Нині такі заходи свідчили б про надмірний нагляд за школярами. Тоді ж вони були буденною справою. І, щоб порушити іх, доводилося змінювати зовнішність і домовлятися зі спільниками. У шістнадцять років мій чоловік, який уже був у випускному класі, захотів піти в театр на виставу, де грала акторка, дружина його вчителя, у яку він був закоханий. Його мати дозволила йому наліпити

фальшиві вуса, вдягнути пальто й капелюх батька. І він сховався під цим вбранням. Наглядачі з ліцею навмисне стояли біля театру, щоб ловити учнів-порушників. А йшлося ж про учнів випускного класу. На щастя, юнакам співчували дві літні удови, які були членами ради викладачів у ліцеї й підтримували соціальне життя учнів… і традиції галантності.

За свідченням інженера одного дослідницького бюро, який іздив у відрядження до Заіру, поліцейські в Кіншасі заради збільшення своїх прибутків постійно затримують протягом дня дітей, що граються на вулиці. Вони чудово знають іхніх батьків, які в цей час працюють і свідомі того, що іхні діти нікуди не мандрують. Коли ввечері батьки повертаються додому, вони добре знають, де знайти своїх «викрадених» дітей: у комісаріаті іх повертають за певну суму. Це немовби данина, яку платять у місті озброеним вартовим.

Те, що вчиняють заірці з недоречним завзяттям, не беручи до уваги корупції, е нічим іншим, як карикатурою на те, чим займаються поліцейські у Франції: теоретично будь-яка дитина, що граеться не вдома, може бути доправлена до відділку. Якщо в неі немае з собою грошей, так чи так ій загрожуе звинувачення в бурлакуванні. Для деяких поважних батьків паризька вулиця – пропаще місце. Батьки хлопчика, який підпалив колеж Паерона, мешкали в нещодавно зведеному муніципальному будинку з помірною платою навпроти штаб-квартири компартіі на площі полковника Фаб'ена. Вони обое працювали й виховували сина за принципом, що нічого в житті не досягнеш, якщо маеш погані знайомства. Щоранку мати повторювала синові: «Повертайся швидше, тебе чекае бабуся, і не звертай нікуди дорогою. Нікуди не виходь: це джунглі!» Відразу бачимо, що йдеться про конфіскацію простору. Усе, що малому залишаеться, теж пронизане обмеженнями: «Пильнуй, аби нічого не сталося, відразу повертайся додому, пильнуй, із ким зустрічаешся, ні з ким не розмовляй…» Отож цілий день дитина заперта в школі, а відтак опиняеться під замком і вдома. І навпаки, коли сім'я живе в тісній квартирі, матері воліють спровадити своіх синів на вулицю, щоб трохи побути в тиші. Скільки дітей у великих містах не знають, куди подітися після школи! Для одних – удома порожньо; для інших – вони там небажані; а ті, кого опікують понадміру, не мають бажання відразу повертатися до себе.

У загальноосвітніх колежах на кшталт Паерона, що можуть похвалитися галереями на кілька поверхів, під час перерв зачинені не лише класи, а й коридори. Усі мусять виходити надвір. Наче це тюремний двір у годину прогулянок арештантів. Учні це відчувають із домішкою гіркоти20.

В інтернатах на цілий день зачиняють спальні на ключ. Вихованці не можуть зайти в кімнату взяти якусь річ у себе в шафі, не можуть лягти на ліжко, щоб трохи відпочити. Немов удома заборонили повертатися до себе в кімнату, поки не зайде сонце. Але хіба ця кімната не е місцем, де можна відпочити, зібратися на силі, якщо ти стомився або не в гуморі? Чому це дозволено дорослим, а дітям – зась, хоча вони цього потребують значно більше?

Повертаючись додому, учень після школи прикипае до телевізора. Принаймні коли він загіпнотизований образами, це нікому не заважае. Маленький екран – вікно, розчинене в зовнішній світ, у замкненому просторі, де його тримають під замком. Ця паща, що вивергае всіляку всячину образів та інформації, може безкарно шокувати дітей, яким ніхто нічого як слід

не пояснює, тому що всім ніколи. Дитина піддається кількісному бомбардуванню, вона не відбирає, а батьки не мають часу допомогти розібратися.

Цей приватизований простір – справжня шагренева шкіра. Сучасне суспільство мало-помалу змінило і зруйнувало простір, у якому діти можуть знайомитися з будовою свого тіла, спостерігати, уявляти, пізнавати небезпеки й задоволення. Ув'язнення в чотирьох стінах лицемірно відтворює ідею життя у в'язниці. Свавільна влада дорослих, за допомогою якої вони звужують цивілізацію малюків, е несвідомим расизмом дорослого стосовно раси дітей.

Дорога зі школи

Дорога під час канікул і навіть шлях до школи, надто у сільській місцевості, раніше для шестирічної дитини ставали нагодою відкрити для себе світ за межами її маленької території. Для пізнання маршруту від місця свого помешкання до місць нових контактів треба, щоб прогулянка не була надто швидкою. Це можливо, якщо гуляти пішки або іхати на візку – так можна спокійно роздивитися все довкола; однак тепер, коли дитину везуть певним маршрутом у машині, ій доводиться докладати неабияких зусиль до того, щоб плями, які пробігають одна за одною перед її очима, склалися в цілісний пейзаж, і цей пейзаж пов'язався з власними уявленнями дитини. Літак тим паче перетворює мандрівку на химеру. Подорож із Парижа до Ліона була осмисленою, коли сідали в потяг, до того ж потяг ішов не дуже швидко й зупинявся на кожній станції, – але тепер, коли ми навіть не бачимо місцевості, якою пересуваемося, дорога стае безглуздою. Ми більше не відчуваемо, що самі змінюемося в ритмі пересувань, і завдяки таким блошачим стрибкам у просторі знаемо хіба деякі незначні ділянки земної кулі, не відаючи ані того, як вони пов'язані між собою, ані того, що нас із ними пов'язуе. Для малюків нашого століття швидкостей немае різниці між простором, який вони долають на поверхні планети, і міжпланетним простором поза нашою галактикою. Вчора немовля перевозили з місця на місце в ритмі кроку, точнісінько як тоді, коли немовля ще було зародком. Тепер дітей переміщують у ритмі, що геть не схожий на ритм, із яким його виношувала мати. У всіх цих пересуваннях діти завжди залежні від колективу або від якої-небудь установи, організації. Колись школяр сам винаходив свої маршрути й простував полями. Повернення зі школи не було таким банальним. Нині юний телеглядач, мандруючи в просторі за допомогою уяви, значно менше послуговуеться власним тілом.

Ще до того, як Андре Рибо в сатиричному журналі «Ле Канар аншене» заговорив про «дивні шибки», я називала телеекрани «дивними віконцями». Поки телебачення не вдерлося в кожен будинок, першим дивним віконцем було для дитини дзеркало, у якому вона розглядала іншу дитину. Спершу вона була заінтригована цим незнайомцем. Але потім з'явилося телебачення, яке принесло в людську домівку геть деформованих людей: зовсім маленьких, до поясу, у групах. Крихітні чоловічки метушаться на екрані, б'ються задля сміху, а деколи і щоб померти. Світ сповнюеться дивними візуальними образами, які поступово стають такими звичними, що іх несвідомо засвоюе кожна дитина, – і непомітно для самої дитини світ постае «відчуженим». Для нас ці нововведення здаються мовби прогресом: вони підкріплюють нашу пам'ять, задовольняють допитливість. Ми не народилися перед телевізором: перш ніж сісти перед екраном, ми спершу здобули освіту. Пригадую свого

молодшого братика Жака. Коли ми були дітьми, у нас не було грамофона, але вечорами вдома ми часто гралися в музику. Жак мав кошик із двома стулками, який називав своїм програвачем. Він удавав, ніби ставить платівки, і починав виспівувати оперні аріі. Якщо йому не був до вподоби співак, він казав: «Пане, дайте виступити дамі, тепер не ваша черга!» Він розчиняв стулки кошика й розмовляв зі співаками і співачками, переконаний, що вони сидять там усередині. Мама полюбляла «Манон»21. Жак перескакував із Манон і виконував лише партію де Гріе. Тоді я не звертала уваги на дитячу мову, але саме мій молодший брат пробудив у мені цікавість до неі. Йому було близько трьох із половиною років. У чотири він уже не став би так грати, тому що навчився користуватися справжнім програвачем. А тепер? Створюють навіть телевізори-іграшки. Я бачила хлопчика років чотирьох-п’яти, який грався дерев’яним фотоапаратом, дуже схожим на справжній «Кодак», на ремінці, щоб вішати на шию. Цей дотепний хлопчик міг цілими днями приказувати «клац-клац!», хоч ніякоі кнопки в нього не було. Він тільки на вигляд був справжній. Але хлопчик радів значно більше, ніж якби мав справжній фотоапарат.

Джерело і вигрібна яма

Колись на громадське звалище викидали все зайве, від чого потрібно було звільнитися, але заразом кожен мав у себе у дворі купу гною, власний нужник; громадськоі вбиральні не було. Екскременти залишалися вдома. Зате люди ходили до криниці, набирали воду з джерела. Так, вочевидь, сформувалася спільнота навколо джерела, бо всі приходили по воду в одне місце. А вигрібна яма в кожного була окремішня. Екскременти, якими тварини позначають свою територію, не ставали загальними, як і все, що пахнуло не дуже добре: занадто громіздкі речі, те, що було непотрібне й що не можна було спалити, відносили на звалище. Але тепер усе навпаки: е своерідна напівспільнота відходів, які збирають від кожного і потім вивозять, а джерело води в кожного свое.

Джерело й вигрібна яма були чимось засадничим для формування соціального індивіда, починаючи від народження. З того моменту, коли для різних людей одне стало приватним, а інше публічним, немае сумніву, що між ними е суттеві відмінності. Навчання громадському життю відбувається зовсім не однаково для тих, у кого в будинку були свій водопровідний кран і свій клозет, і для тих, у кого іх немае. Либонь, для суспільства це важлива зміна – приватизація і джерела, і вигрібноі ями. Раніше працювали та й досі ще працюють громадські лазні, що сприяють утворенню спільноти тіл, іхньоі дееротизації. Такий звичай досі побутуе в японському суспільстві з його невеличкими громадськими ваннами, де може одночасно митися ціла сім’я.

На Заході кажуть «це приватне» або «це публічне», надаючи кожному з цих слів додаткового смислового відтінку: «приватному» відповідае значення цнотливості, «публічному» – безсоромності. А японці чотири або п’ять століть тому винайшли одну дуже цікаву формулу, що примиряе ці поняття, які европейці завжди вважали антагоністичними. Для них така рівновага неможлива. (Як у традиційному будинку з розсувними ширмами немае понять «усередині» і «зовні», так немае і непроникноі перегородки між приватним і публічним.) Дитина змогла розвиватися в значно менш замкненому, значно менш обмеженому просторі, і водночас ставлення до свого тіла і до тіла

інших людей стало набагато менш еротичним, але при цьому тіло залишалося доволі близьким до природи, цілком соціалізованим і зовсім не безсоромним: його не приховують. Досвід японців гідний вивчення.

Безпека. А навіщо?

У суспільстві, як мені видається, усе відбувається з наслідування сильніших. Заможні буржуа хочуть жити, – нехай у скромніших масштабах, – як князі. Робітники хочуть жити за зразком заможних буржуа. Це не класова боротьба, це ідеалізація зразків: сильнішого ідеалізують. З одного боку, те, що демонструє сильний, жадане для інших, і він цьому радий, а з іншого – ті, хто хоче йому наслідувати, покладають на нього почуття відповідальності: він не користується перевагами своеі сили наодинці, а частково розподіляе іх серед тих, хто його оточуе. І я вважаю, що таке ще зовсім не говорили стосовно класовоі боротьби: як бути з суперечністю, яка полягае в тому, що людина виступае проти свого пана, але цей пан е для неі взірцем і, сам собі забезпечуючи безпеку, ділиться цією безпекою з іншими? Так, він немов володіе елеватором, а люди можуть складати туди свое зерно, але за це вони платять йому податок своім часом і працею. До того ж тим людям, яких сильний вирізняе серед інших, він дае можливість досягти цієі безпеки. Те саме відбуваеться і в шкільній освіті: деяких учнів вирізняють, забезпечуючи стипендіями, а потім після успішного проходження конкурсного відбору ім надають гарантіі, якими володіють державні функціонери, більше не наражаючись на небезпеки вільних професій або найманих службовців, які працюють на підприемця, а не на державу.

Безпека! Це дорогоцінне слово не сходить із вуст усіх батьків, які приводять до нас дітей з порушеннями і таких, що «не бажають учитися». Усі батьки – хай службовці або ті, хто хотіли б ними бути – у відповідь на мое запитання «А навіщо ім учитися?» відповідають: «Щоб мати добру роботу!»

– Таку ж добру, як у вас?

– Як вам сказати…

– Ви любите вашу роботу?

– Не те що люблю, але вона надійна!

Отже, ми бажаемо, щоб наші діти були убезпечені. Нехай так. Але заради чого ця безпека?.. Якщо ціною за безпеку стае відмова від уяви, від креативності, від свободи, то гадаю, що, хоч безпека і стосуеться першочергових потреб, іі не повинно бути понадміру. Надмір безпеки підрізае потяг до ризику, який необхідний людині, щоб відчувати себе «живою», «значущою». Якщо дорослий так схиблений на безпеці, що геть втрачае здатність уяви, то хтозна, чи не був він колись малюком, якому в перші роки, у перші дні життя кричуще бракувало тіеі безпеки?

Ми всі були такими: діти не відчувають безпеки, якщо іі не відчувають батьки. Психоаналіз нам показуе, що цей страх поширюеться на багато поколінь: той, хто піклуеться лише про безпеку, був дитиною батьків, які в дитячому віці самі не мали почуття безпеки від батьків, які своею чергою безпеки були позбавлені. Гадаю, потрібно розглядати суспільство протягом

багатьох поколінь, тому що будь-яке людське створіння почувається беззахисним, якщо дорослий не передає йому почуття безпеки. Якщо дитина вижила, то лише тому, що на початку життя дорослий забезпечував ій цю безпеку, а особливо дозволив дитині добувати безпеку ціною досвіду. Неможливо самому домогтися безпеки, поки залежиш від інших. Якщо на початку життя така залежність неминуча, то потім залежність від тих, хто тебе вигодував, якщо вона тривае, перешкоджае розвитку віри в себе. Але ж справа не лише в матеріальній безпеці дитини, а й у безпеці ii батьків, успадкованій ними своею чергою від іхніх батьків, – і гадаю, що вона якраз передається дитині та дозволяе ій виявити свій потенціал. Якщо я візьму лише мій приклад (що властиво психоаналітикам), чому мені захотілося займатися медициною? Через війну 1914 року… Я бачила навколо себе безліч жінок, що божеволіли від почуття незахищеності, і безліч дітей, що страждали від душевних розладів і соціального краху через те, що іхні батьки пропали безвісти або загинули, а ім не було чого істи, і іхні матері не мали ніякоі професii. І я, зовсім ще маленька, сказала собі: коли виросту, у мене неодмінно буде професія. Якщо відповідаеш за своіх дітей, треба вміти щось робити, щоб заробити на життя, бо ж раптом залишишся без чоловіка… Згодом виникли органи соціального забезпечення, медичне страхування, пенсii для всіх. Крім того, з'явилося безробіття. Так усі мають страхування праці, тобто в разі безробіття всі можуть отримувати допомогу, відносну захищеність, навіть якщо нічого не роблять. Сьогодні навіть у разі, якщо батько пішов із сім'і, мати отримуе допомогу на дітей тощо. Усі ці закони з'явилися тому, що інші люди пройшли через те саме, що і я; усі люди, коли були так само малі, як я, якщо не випробували на собі, то спостерігали незахищеність або спізнали ii на власному досвіді. Після катастрофічних повеней в околицях Ліможа в 1982 році страхові компанii були зобов'язані укладати договори про страхування на випадок кліматичних катаклізмів. До цього оформляли страхування лише від індивідуальних негараздів, але не від соціальних і природних катастроф. Нині такого немае: страхові компанii більше не мають права ухилятися від такого страхування. Виходить, що досвід попереднього покоління слугуе наступному, щоб здолати незахищеність, яка надто дорого коштувала старшим. Почуття незахищеності в малюка виникае не так від того, що мати не певна, що не зможе його виростити, як від того, що вона побоюеться, що у свідомому віці, від дев'яти до двадцяти років, він не зможе реалізувати свій потенціал через соціальну катастрофу або передчасне зникнення батька – у суспільстві, яке не страхуе від такоі небезпеки.

Люди похилого віку змушують молодих відчувати тривогу, якщо ті повинні, як це було колись, брати на себе відповідальність за них. Таке суспільство, як наше, зуміло дати собі з цим раду. Але треба пильнувати, щоб воно не зайшло в цьому занадто далеко і не перетворило всіх у нахлібників. Саме це небезпечно: якщо людина не ризикуе, вона втрачае лібідо. Коли молоді люди вирушають у самостійні подорожі, вони часто стикаються з нерозумінням оточення, яке запитуе: «Навіщо поводитися так зухвало?»

Жага пригод часто розходиться з реальністю. Бажано, щоб вона боролася з повсякденними небезпеками певних груп людей, поставлених у несприятливі умови. Показовий досвід одніеі молодоі австрійки, яка оселилася серед індіанців ваяпі у Гвіані. Перші місяці вони терпіли ii присутність, але нею самою, здавалось, не цікавилися. Насправді вони спостерігали за нею. Їм потрібен був час, щоб випробувати ii. Так, забажавши порибалити в місцевій річці, вона насадила на гачок черв'яка й повернулася

з порожніми руками. Ваяпі не сказали ій, що рибав цій річці травоідна і, щоб іі зловити, треба насаджуватина гачок дикі ягоди.Що робити, як привернути іхню увагу? Показати свою хоробрість. Уміючи добре веслувати, вона привезла з собою байдарку.Одного ранку вона спустилася в човні порогами, де індіанці плавати не наважувалися. Вона успішно минула всі пороги. Індіанці поглянули на неі з подивом. Простотому, що вона, як виявилося, не викликала в них ані найменшого захоплення своеювідвагою. Вони сказали ій: «Але ж ти ризикувала без будь-якоі потреби».
У лісахАмазоніі і без тогойшла безупинна боротьба за виживання, отож індіанцям геть не спадало на думку вчиняти даремні подвиги22.

Людині належить мати певну частку ризику у своему житті в стосунках із собі подібними й у відносинах із космосом, однак тоді, коли вона задовольняе свої потреби, ій немае необхідності ризикувати заради примхи.

Молода австрійка тоді зрозуміла: щоб не залишатися більше поза племенем, ій слід іти лише на той ризик, який необхідний для виживання, а не винаходити додаткові випробування.

У середньовічній Європі князь мав змогу всередині свого дому задовольнити свою цікавість і допитливість: трубадури, блазні, мандрівні купці приносили йому вісті з зовнішнього світу і збагачували його дедалі більше. Для всіх і кожного князь був прикладом. Наслідуючи його, перетворили житло на власність, нагромаджуючи меблі, усілякі багатства; але заразом вони втрачали відчуття захищеності, безпеки перед гостями. Якщо до сеньйора заходив який-небудь злодій, завжди було трое-четверо людей, щоб випхати його за двері. Для приватноі особи це вже не так просто… Тож буржуа були змушені розігрувати з себе панів, хоч насправді вони не були ними; тобто не збагачувалися завдяки зустрічам із зовнішнім світом. Контакти зі сторонніми стали скорочуватися, і саме це, гадаю, створило ту задушливу атмосферу буржуазного життя XVIII і XIX ст., атмосферу, яка пронизувала людей дедалі більшою недовірою до чужого способу життя. Утім, дивно, що, бажаючи наслідувати приклад пана, який широко послуговувався своім лібідо і своею сексуальністю, подорожував, цікавився мистецтвом, приймав художників та вчених, вони, навпаки, жили так замкнено, що це взагалі мало нагадувало життя, хіба що час від часу вони відчиняли двері яким-небудь мандрівним торгівцям прянощами, які заглядали до них і мимохіть обдаровували дитиною чи й двома іхніх занедбаних дружин.

Соціальне ув’язнення як наслідок приватизації житла процвітало тоді, коли кордони ще були відкриті. Тож гидкі каченята з порядних родин, де вони почувалися маргіналами, переповнені своім лібідо, іхали до колоній, до невивчених країн. Не всім було до вподоби в ім’я безпеки постійно притамовувати власні бажання. Ці люди вирушали на пошуки пригод або, залишившись удома, переступали закон; тоді іх позбувалися, висилаючи до Америки або Гвіани. Долаючи випробування, ризикуючи, роблячи винаходи, вони розселялися по світу. Ким були ці правопорушники? Спершу – такими само людьми, що і іхні сусіди, просто іхне лібідо не вкладалося в межі норми.

Що спричиняе появу дітей, які порушують закон, або дітей-дебілів? Вони або були травмовані в ранньому віці, або генетично наділені такими потребами й бажаннями, що іхня особистість не вписуеться у встановлені рамки. Тоді вони й починають хитрувати, обманювати, і від них так чи інакше

позбавляються… або вони самі позбавляються від рутини й примусу, вирушаючи на пошуки пригод. Завжди були війни, де потрібні найманці, що готові ризикувати життям… Або ж вони відпливали на човні до невідомих країв тощо. Якби не було цієї приватизації, не було б, можливо, і великих мандрівників, емігрантів, що вирушали до Нового Світу… Сьогодні ми живемо в зовсім іншому суспільстві, кордони якого зачинені. Ким стають ті, хто не улягає кодексу обов'язкової безпеки? Це серйозна проблема, і саме з цієї причини люди намагаються менше народжувати. Вони зіштовхуються з блокуванням. Упираються в цю перепону. Кажуть собі: «Е, ні… заводити багато дітей означає наражатися на доволі незабезпечене, ненадійне існування». Але насправді все не так: що більше дітей, то більше можливостей жити інакше… Саме це могло б змінити суспільство.

Держави замкнені на собі, колоніальної експансії більше немає; іноземний легіон уже не той, що був раніше. Каторга скасована, в'язниці переповнені, і люди справедливо бояться будувати нові тюрми й відчиняти вже перенаселені. Навіть у ті, що вже є, розміщують дуже неохоче: невільники коштують недешево. Оскільки чистилища більше немає, бо нікого не посилають до пекла, замкнені суспільства стають вибухонебезпечними. Ті, хто не погоджується ставати слухняною копією, більше не можуть вирватися на волю, а маргінали, вигнані звідусіль, приречені на образливу бездіяльність. Саме тому люди по всьому світу різко регресують у бік мальтузіанського мислення23. Звідси випливає політика обмеження народжуваності й посилена нормалізація тих, кому вдається народитися або хто збирається народитися. Від них дедалі настійніше вимагають, щоб вони підкорилися загальному кодексу.

Раніше в суспільстві формували солідарність «касти». Це було, так би мовити, об'єднання побратимів у якомусь ремеслі, незалежно від класу, до якого вони належали. На війні браталися рядові й офіцери. Нині ця потреба в одностайності перейшла в інший вимір. Люди віднаходять солідарність лише у вимогах, коли домагаються права на задоволення своїх потреб і бажань. Однак маргінали залишаються без потужної підтримки. Багатії були меценатами для маргіналів, таким чином задовольняючи своє лібідо через музику, живопис, подорожі, експедиції. Але тепер меценати для винахідників зникли. Ця втрата, безумовно, шкодить культурі. Якщо лібідо входить у творчість заради мистецтва, воно не може підпорядковуватися закону більшості, якій прагнеться чогось відомого, а не нового… Отже, маса не може підтримувати творців, які генерують щось справді нове. Чому цим займалися меценати? Імовірно, їхне лібідо схиляло їх не лише до захисту власних інтересів; вони були скуті обставинами, але ім не були чужими мистецтва чи жага до подорожей, і вони платили людям, які були здатні робити це замість них і від їхнього імені, але не були спроможні заробляти на життя самостійно й здобути престиж без підтримки князів. Ними рухало прагнення ідентифікувати себе з митцями або принаймні надати ім солідарну підтримку, щоб дістатися до цього іншого світу духу. Тимчасом клас буржуазії хотів бути причетним до того світу через причетність до реальної влади. Клас простих людей бажав прилучитися бодай через ті крихти уваги, які падали на нього «згори»: коли бідняки прислужували багатіям, то відчували власну значущість. А багатії знали, що ім немає чого бажати, крім уявного.

Це було справою професійної честі – мати доброго пана й бути хорошим слугою. Слуги пишалися своєю лівреєю.

Було б несправедливо стверджувати, ніби такий стан був для всіх принизливий і нестерпний: насамперед, усе залежало від пана, а також, безперечно, від індивідуальних мотивів; деяким людям таке становище, власне, було до вподоби. Крім того, пана можна було змінити, хоча не саме суспільне становище. Слуги хотіли пишатися своїм паном, своїм домом і були частиною родини.

Пригадую, як у дитинстві я проводила канікули в Довілі. Там через гучномовець кликали шоферів тих чи тих панів, коли вони відвозили машини на стоянки. Шоферів гукали на ім'я іхніх панів, наприклад: Ротшильд… Ларошфуко! Хто служив у таких родинах, належав до іхнього дому. Це було предметом гордості. Але за останні півстоліття утвердилася думка, що робота слуг е соціальною ганьбою, – і при цьому забувають про середньовічну традицію віддавати юнаків із багатих сімей на навчання до інших родин. Їх відсилали до іншого сеньйора.

До XIX ст. великі фермери віддавали своіх синів від дванадцяти до шістнадцяти років на службу до інших фермерів. У Нормандії, наприклад, одяг синові припасали на три роки наперед і складали в так звану «шафу слуги»; це була чималенька скриня, розділена на дві частини: з одного боку – вішаки, а з іншого – полиці для складеного одягу і нижня полиця для чобіт, взуття. На шафі було позначене ім'я юнака: «Жан-Марі… Лоік і т.д.». Їі вантажили на віз і відвозили сина, вбраного по-святковому, на навчання. Найшановаиіші люди відправляли синів до рівних собі. Натомість брали собі сина іншого фермера. Часто слуга одружувався з донькою свого господаря. Син іхав до людей, рівних за соціальним становищем, щоб опанувати ремесло, яким згодом він займатиметься в батьківському домі. У Шаранті «стажер» приіздив із шафою, що називалася «чоловік на повен зріст». Вона була вища за нормандську «шафу слуги»: близько 1 метра 70 сантиметрів, справді, на зріст людини… Мала дверцята на петлях угорі, посередині шухляда, а внизу – ще одні дверцята. Це не те саме, що «весільна шафа», широка й подвійна; останню давали як посаг дівчині разом із постільною та столовою білизною. Ці два різновиди шаф, «чоловік на повний зріст» і «шафа слуги», багато говорять нам про тогочасні звичаі: слуга не був на утриманні в пана, він приіжджав до господаря зі своіми речами; усе було сплачено його батьками, а це свідчило про іхне багатство…

Виглядае на те, що навчання молоді в заможних прошарках суспільства відбувалося без участі школи; тільки клірики, як найбідніші, отримували шкільну освіту у священиків. У самій касті життя пізнавали через спільну з дорослими діяльність і слухання іхніх розмов. Поступово така організація освіти збіднювалася, тому що освіта клірикіе не була освітою, яку отримують разом із культурою, тобто тим, що входить у плоть і кров молодоі людини завдяки спілкуванню з дорослими та іхніми друзями. Учням пропонувалася система, за якоі лише школа ім давала щось нове, а сім'я не давала нічого. Але що таке культура? Це зустрічі з людьми, які живуть тим, чого вони навчають інших. Але викладачі не переживають те, чого вони навчають; на уроках, сидячи за партами поміж інших слухачів у призначені для цього години, ані учні, ані вчителі не переживають те, про що дізнаються. Цілковите збіднення. Лібідо не залучене в пережите дитиною, як це було раніше, коли вона була ще маленькою; лібідо не вписане в культуру; інформація не карбуеться в тілі у процесі життя цього тіла. Як здобувае освіту майбутній учитель? Через мовлення когось, хто сидить перед ним

нерухомо, немовби мертвий. Книжкова культура – мертва літера. Отож діти далеко не відразу починають розуміти, що за допомогою шкільного підручника до них звертається автор. Поза книгою е людина з плоті й крові. Навіть у підручниках з історіі, фізики або математики. Коли я була маленькою, то завжди читала передмови до підручників, інші цього не робили. І мене дуже дивувало, що в цих передмовах я зустрічала живих людей. Передмова до граматики – це щось неймовірне! Читаючи передмови, я зрозуміла, що е люди, які ставлять перед собою проблему викладання граматики, що вони, вочевидь, люблять граматику (дивовижно, але, здається, вони іі справді люблять…) і що вони звітують практично в кожному розділі про свої міркування і сумніви, щоб ми краще зрозуміли і засвоіли цю нову мову. Й усі передмови до підручників справді для дітей дуже цікаві. Чом би не запропонувати дітям: «Нумо для початку почитаймо передмову»? Але ні, не так сталося, як гадалося, – якраз передмов дітям не читають, бо вони, мовляв, призначені для дорослих. А вчитель міг би насамперед познайомити учнів з автором. Часом у книгах містяться короткі біографічні довідки. Хіба підручники не називають час від часу за прізвищем автора? Кажуть: «Візьміть вашого Жоржена… Візьміть вашого Бледа!» Багато хто бачив пана Бледа по телевізору, це чарівна людина. Але книжка його, варто зізнатися, доволі нудна.

Гадаю, ці речі втрачені в нашій освіті, тимчасом як усе це можна було зберегти без перешкоди для необхідноі еволюціі.

Знайомство з ризиками

Вивчення простору для дуже маленькоі дитини означае знайомство з ризиками. Безперечно, простір, який мала европейська дитина до 1939 року, значно змінився, бо сім’я-комірка більше не живе, як раніше: вона стала менш осілою і набагато мобільнішою. У наших країнах дитина тепер краще захищена теоретично, за допомогою закону; але, з іншого боку, через зміни, що зазнае простір, який дитина відкривае для себе, вона наражаеться на більші ризики. У неі під рукою шкідливі речовини, які вона може проковтнути, небезпечні прилади, якими в іі присутності користуються батьки і якими вона також, наслідуючи батьків, хочекористуватися, навіть не розуміючи принципу іхньоі діі; вона робить ті самі рухи, що й батьки, алепри цьому наражаеться на більше ризиків,аніж колись. Вона,можливо, більше схильна вважати іграшками предмети суто утилітарного призначення, які, однак, дуже небезпечні… І можнатоді запитати себе:а що, як у порівнянні з дитиною індустріального суспільства дитина, що належить досуспільства сільського типу, яку ранішепочинають у побуті вважати дорослою, якій доводиться брати на себе частину дорослоі роботи, скажімо,на фермі, дістае краще уявлення про те,що таке вогонь, холод, чому небезпечногратися з інструментами і пхати пальці в машину…

Нині дитина мае велику потребу у вербалізаціі, що розтлумачуе ій технологіі та призначення речей. Інакше вона думатиме, що вся небезпека для неі полягае лише в покаранні. Для неі батько й мати мають владу над усім, що відбуваеться… Отож, якщо розетка б’е іі струмом, то вона (точнісінько як говорили в давнину: «Там усередині сидить Юпітер») реагуе: «Там татко». Подам для ілюстраціі приклад, який направду вражае. Мій чоловік сказав одному з наших синів, якому було тоді дев’ять місяців: «Не можна чіпати розетку»; адже всі батьки говорять це своім дітям… І, як

повелося, усі діти намагаються порушити заборону, щоб самоствердитися і на власному досвіді пересвідчитися, чи справді це так небезпечно… бо такою вже е людина. Отже, уперше, коли синок поліз до розетки і його вдарило струмом, він прийшов до мене й, показуючи на розетку, сказав: «Тато там». Він щойно починав говорити і вже міг сказати «тато», «мама», «там», «не там»… Ходити він ще не вмів. Він наближався до гостей і, привертаючи іхню увагу, показував розетку й виголошував: «Тато там». Те саме він говорив і батькові, коли той був удома. А батько повторював: «Так, це не можна чіпати, небезпечно». Батько був там, де його слова підтверджувалися, немовби дитину вдарили батькові слова, а не те, про що він розповідав. І це дуже цікаво з погляду дитячого несвідомого. Усі предмети, якими маніпулюють батьки, е для дитини продовженням батьків. Отже, якщо батьки маніпулюють якимись предметами і якщо ці предмети, коли іх чіпае дитина, виявляються небезпечними і становлять загрозу для дитини, для неі це означае, що батько й мати сидять там, усередині, і забороняють ій виявляти ініціативу та рухливість, тобто вони ніби обмежують іі гуманізацію за іхньою подобою. Довелося пояснювати синові, що його вдарив не батько, а електричний струм, і що, якби батько або я запхали пальця у розетку, як це зробив він, нас би теж ударило струмом; я пояснила, що електрика – це корисна сила, яка мае своі закони, і іх треба дотримуватися і дорослим, і дітям, і що батько не карае його і не сидить в електричній розетці. Після цього досвіду і пояснень, що змінили його трохи нав'язливі помилкові висновки про батькову присутність у всіх електричних розетках, наш син навчився вимикати лампи й тостер… так само вправно, як дорослий; і навчився уникати непотрібних ризиків у поводженні з електрикою. Технічне знання прийшло на зміну магіі. Дитина здобула довіру до себе, а коли вона хотіла чинити, як дорослі, але в неі не виходило, то придивлялася, а також очима і голосом просила дорослих, щоб вони пояснили ій, у чому справа.

Якщо дитині донести розуміння, що батька теж може вдарити струмом, вона затямить реальність загрози. Ця маленька історія з розеткою підтверджуе, що всі заборони мають для дитини сенс лише тоді, коли те саме заборонено і батькам. Між іншим, це спосіб, у який дитя входить у закон Едипа. Якщо маленький хлопчик оголошуе, що мама е його дружиною, це означае, що, ототожнюючи себе з батьком, він хоче поводитися щодо матері як іі чоловік. Але тільки якщо він зрозуміе, що його батько ніколи не поводився стосовно власноі матері так, як поводиться щодо дружини, лише тоді дитина засвоіть закони біологічного становлення і заборони на інцест, які е загальними для всіх людей стосовно своеі родительки. Утім, для дитини це дуже важко, тому що на початку життя і протягом перших років вона зовсім не уявляе собі, що іі батько і мати самі були дітьми і ставилися до своіх батьків так само, як вона ставиться до них. Зміни маси тіла теж не зовсім ій зрозумілі. Коли вона бачить на фотографіях тата й маму в дитячому віці, це для неі позбавлене реального сенсу… Їй кажуть: «Це твій тато, коли він був маленький». Однак вона розуміе це так: «Це не тато, а я». Поки дитина не досягае віку п'яти-шести років, вона не може сприйняти той факт, що іі батько або мати були дітьми.

Щоб дитина потроху почала розуміти, що реальність не така, якою вона іі уявляе, необхідно вводити іі в мову. Мова повертае спогади про минуле, як і подае проекти на майбутне й реальні факти, які дитина сприймае лише органами чуттів, до того ж часто помилково. Дитина не може зрозуміти стосунки батька з іншими людьми. Вона не може уявити собі батька іншим, ніж той постае перед нею. Якщо вона чуе, що батько був маленьким, для

дитини це радше означає образу його величі. Для дитини до семи-восьми років уявляти, що батько був немовлям, означає насміхатися над батьком. Але якщо їй пощастить почути, як батько звертається «мамо» і «тату» до своїх батьків, ці слова підготують її до того, щоб сприйняти батьківські пояснення, хоч поки що не розуміючи їх. Ось чому дітям важливо якомога частіше спілкуватися з дідусями й бабусями, окликати їх у різний спосіб, залежно від того, мамині це батьки чи татові; важливо, – якщо їх уже немає серед живих, або якщо вони далеко, або якщо вони у сварці зі своїм сином або дочкою, – згадувати про них у сім'ї й пояснювати, чому дитина їх не знає. Будь-яке замовчування щодо дідусів і бабусь, як і щодо когось із батьків, з яким дитина не знайома, тлумачиться дитиною в символічному перебільшеному значенні й залишає в її несвідомому (тобто в тілесно-мовній структурі) тривалі відбитки на рівні сексуальності у фройдівському сенсі цього терміна (плідне вираження в суспільстві творчої або породжувальної енергії лібідо).

За наших часів натомість, щоб чіткими й зрозумілими словами утаємничити дитину в правила безпеки, пояснивши їй, як поводитися з кожним предметом, її оберігають від небезпеки, заганяючи немовби в стійло. Дитячий манеж був винайдений не так уже й давно, коли в містах поширилися вертикальна архітектура, електричне освітлення, рідке паливо. Винайшли додаткові способи страхування, щоб малюкине падали зі сходіву багатоповерховихбудинках і не обпікалися, хапаючись за першу-ліпшу річ.

Однак, щоб залучити дитину в усе це за допомогою мови, з нею дедалі частіше поводяться як із тілом, що становить небезпеку саме для себе. Цю перешкоду ще належить подолати в нашому нинішньому суспільстві. І, навпаки, не слід недооцінювати ризик, на який так чи так наражається маленька дитина. Тому що простір – це щось невіддільне від її матері; вона йому повністю довіряється, а отже, наражається на суцільну небезпеку. Це вимагає від матері неабиякої праці, щоб вказати дитині на все, до чого та не має торкатись – як дорослі, – і при цьому в неї має бути повне взаєморозуміння з дитиною; якщо дитина не відчує, що заборонене їй е забороненим і для матері, вона не втратить нагоди порушити заборони. Наприклад, коли мати забороняє дитині брати або пити жавелеву воду, вона каже:

– Жавелева вода небезпечна; вона годиться для того, щоб мити посуд, та й то невеликими порціями… Я з нею дуже обережна: нерозбавлена жавелева вода мене обпече, вона пропече одяг, а якщо я її вип'ю, то отруюся.

Дитина не чіпатиме жавелевої води, бо вона відчуває, як до неї ставиться мати. Але доволі часто мати просто каже «не чіпай» про те, що чіпає сама, не пояснюючи дитині, як вона цим користується і які застосовує запобіжні заходи вона сама, як і будь-хто інший, і дитині теж треба застосовувати такі заходи. Якщо хочете, з цими постійними заборонами до всього навколо додається Едип24. Треба, щоб батьки підлягали тим самим законам, що й діти, стосовно всіх життєвих явищ, у яких діти можуть наслідувати їх словом чи ділом; натомість вони й далі поводяться так, ніби вони грають роль могутніх створінь перед створінням геть безпорадним. Насправді дитина, хоч яка вона маленька, здатна на те саме, що й вони… Але за умови, що вони їй допоможуть, розтлумачать способи, до яких самі вдаються; і допоможуть їй зрозуміти та засвоїти реальність небезпек, що насправді

загрожують і ім самим, розкажуть, які причини цих небезпек. Тоді дитина не побоїться повідомити дорослого вихователя про будь-який, навіть найдрібніший інцидент, що стався за його відсутності, і тоді вона розумітиме, що причина цього інциденту в тому, що вона не дотримувалася техніки безпеки, якої іі навчили, і надалі ставитиметься до свого керівника з довірою. Якщо дорослий заздалегідь пояснює, що небезпека для нього така само, як і для дитини, тоді дитина не почувається винною.

Власне, це і е вихованням дитини: інформувати іі заздалегідь про те, що ій доведе досвід. Таким чином вона дізнається, що не треба робити ту чи ту дію, не тому, що ій це заборонили, а тому, що це необачно, через саму природу речей, тому що такий загальний закон, а також тому, що ій бракує досвіду і вправності, яку треба набути в присутності надійного керівника.

Коли міську дитину доправляють від дверей до дверей, від одного комфортного помешкання з кондиціонером до іншого, вона геть позбавлена можливості на власному досвіді спізнати, що таке спека, а що таке холод.

Їй бракує, з одного боку, можливості на собі випробувати цей досвід, а з іншого – бракує слів про цей досвід, адже вона потребує й одного, й іншого; зовсім не досить, що в процесі набуття власного досвіду органи чуття інформують іі тіло про те, що приемне, а що неприемне; ій потрібні слова дорослого, пояснення, а не докори і не засудження на кшталт: «Дурненький… Покинь це… Не чіпай цього… Укрийся, а то застудишся…» тощо.

Їі карають, на неі гримають, деколи лупцюють, саме в момент, коли ні з чим не зрівняну користь могла б дати розмова. Наступного разу, коли дитина опиниться в схожій ситуації, ій знову не уникнути прикрощів, бо вона не осмислила небезпеки і іі не вважають здатною самостійно гарантувати свою безпеку. Якщо дитина мала прикрий досвід з теплом або холодом, ій не підуть на користь «настанови» дорослих, навіть якщо ті хочуть «уберегти» іі від нежитю. Наприклад, коли холодно, дитині не дозволяють гуляти на вулиці, як вона хоче, поки не вдягне теплого пальта; натомість слід, якщо вона наполягае, дати ій вийти в легкому одязі – від цього дитина не помре, зате, коли повернеться з прогулянки замерзла, можна ій сказати: «Ось чому я казала тобі вранці вдягати тепле пальто, воно ж у тебе е». Тепер, коли прийшли перші холоди, вона рано йде до школи й повертається після обіду або ввечері. Тим часом мати не знаходить собі місця, бо дитина не вдяглася тепло. Вони навіть інколи сваряться. Дитину пригнічує материнська турбота – вона здається ій надмірною, подразливою. Якось у неі була можливість відчути на собі цей досвід, коли вона на декілька хвилин вибігла до нужника. Не хотіла вдягати теплий одяг? Як тобі завгодно! Вона вибігла, повернулася, погрілася біля вогню, – але вона спізнала цей досвід на собі, і за два-три рази вона, як мати, уже вдягала шалик, куртку… Вона збагнула, що всі так роблять, що ій наказують одягнутися тепліше, як вона не хоче, не для того, щоб утвердити над нею свою владу, а тому що всі люди підкоряються цій необхідності, а вона така само людина, як інші. Те саме з голодом. З обов’язком істи, спати. За наших часів дитина не знае, що вона живе за тих само умов, що й усі люди на землі, бо ж іі вберігають від цього знання. Їі тягнуть за собою, кваплять, оберігають від усього на світі й заважають ставити власні досліди… Як результат – дитина модерної епохи більше не почувається в безпеці!

Парадокс нашої епохи, що убезпечує від усіляких ризиків: діти й молодь стають дедалі вразливішими, тому що ім бракує досвіду, який зазвичай дістають у повсякденні.

Усе, що гарантує безпеку, набувають через досвід, а техніку безпеки слід виражати в словах. Це і є ті ключі, яких дитині не дають. Натомість, щоб висловити зрозумілою мовою небезпеки, які чигають на дитину в повсякденному житті, дорослі через засоби масової інформації не перестають розповідати про небезпеки планетарного масштабу. Спочатку для дуже маленького слухача й телеглядача це, можливо, нічого не означає… Але потім, дуже скоро, він зауважує, що диктор постійно говорить про кінець світу, про те, що людство неухильно наближається до катастрофи, про кризу багатих країн, про те, що гроші знецінюються, а майбутне неясне… Може, діти занурені в цей клімат загальної незахищеності відносно недавно? Звісно, завдяки тому, що ми як ніколи довго жили без війни, без вогню і крові. Але економічна війна і курс на озброєння породжують більш невимовний страх і не дають розгледіти реальні небезпеки конкретніше. За доби феодалізму були моменти, коли доводилося ховатися в замку від банд, що проходили повз. Робили набіги завойовники, іноземні війська… аж поки не з'явилися маленькі ельзасці зі шкільного підручника «Подорож Францією двох дітей»25… Тоді справді був конкретний ворог – як для дорослих, так і для дітей. А тепер усі розводяться про всесвітню небезпеку, але вона невидима.

Це мені нагадує розмову з моїм другим сином; у дитячому садку ім розповіли про атомну бомбу. Це був 1947 рік, йому тоді виповнилося три роки. Він прийшов додому і каже:

– Мамо, атомна бомба – це правда?

– Так, правда.

– А правда, що атомна бомба може зруйнувати весь Париж?

– Так, може.

Він замовк, а потім питає:

– А вона може прилетіти до сніданку чи після сніданку?

Я кажу:

– Так, це може статися, якщо буде війна, але наразі війни немає.

Але він знову:

– То вона може прилетіти і до сніданку, і після сніданку?

– Так.

– Ох! Тоді нехай краще після сніданку.

Потім ми поїли, і хвилювання минулося. Ось так він переборов свій уявний страх. Для почуття безпеки треба було смачно натоптати черевце.

– Гаразд, менше з тим, нехай краще після сніданку.

Сучасна людина зазвичай прагне підсилити, зміцнити свое тіло для того, щоб знести будь-яке випробування. Так вчиняе солдат. На передовій він навчаеться жити кожною миттю, щоб уберегтися від страху смерті. Цього вчить і нинішне суспільство. Звісно, е дуже велика різниця в ставленні до смерті в дітей тепер і раніше. Нинішні підлітки набагато більше бояться безробіття, ніж смерті: вони смертельно ризикнуть заради задоволення, знаючи, що ризикують, бо, як мені здаеться, молоді люди мають потребу в ризику; а через те, що вони не бачать можливості ризикувати з користю, то вдаються до ризику заради гри. Готові порушувати закони обачливості, заплатити, можливо, життям за задоволення випробувати сильні відчуття. В усі часи молодь грала з небезпекою. Чим вона гірша тепер? Можливо, ніколи раніше не спостерігалося такоі, як нині, втрати смаку до життя, що підштовхуе молодих до спроби самогубства, фактично так і не ризикнувши жити або поставити свій смак до небезпеки на службу шляхетній меті.

Те саме відбуваеться з дорослими, хоча вони зазвичай мають почуття сімейноі відповідальності.

Потрібний ризик був майже витіснений зі світу праці, залишився лише ризик непотрібний. Чому так важко змусити працівників дотримуватися норм безпеки на підприемстві? Якщо з робітником раптом станеться нещасний випадок, тоді два-три місяці його товариші в цеху дотримуються правил безпеки. Але потім знову починають нехтувати ними.

Як лібідо може вижити в процесі монотонноі і нудноі праці? Завдяки порушенням правил, завдяки ризиковій поведінці. Утім, якщо стався нещасний випадок – винне суспільство, а не той, хто не вжив необхідних заходів безпеки. Коли мирний час затягуеться, чи не з’являеться у людей спокуса піддатися непотрібному ризику? Коли смерть виявляеться надто далекою, надто абстрактною, чи не мае лібідо потреби знову відчути ii близькість, кидаючи ій виклик? У людини не залишаеться іншоі лазівки в суспільстві, у якому виховання не підштовхуе конкурентів сягати такого рівня, на якому вони б відчули радість від пізнання, від творчості; працівник надто призвичаївся до своеі роботи, а робота без ризику суперечить людській натурі; це нудна доля в’ючноі тварини. Щоб більше не трюхикати поволеньки смиренним і сумним підтюпцем, а наважитися на індивідуальний вчинок, людина потайки віддае перевагу свободі порушення правил безпеки. Водіі на дорогах ризикують собою, але також і тими, хто сидить у машині, і тими, хто іде перед ними. Їм за щастя ризикувати; вони можуть поплатитися головою, та, врешті-решт, це ім більше до душі. Вочевидь, молодецтво на дорозі поширене серед тих, у кого було недостатньо випробувань, недостатньо досвіду смерті й у кого недорозвинене почуття родинноі та громадянськоі відповідальності.

Морис Трентиньян26 говорив, що всі автогонщики під час змагань наражаються на великий, але прорахований ризик, – смертність серед автогонщиків доволі висока, – утім, на дорогах з ними ніколи нічого не трапляеться, тому що вони не йдуть навіть на мінімальний ризик: до цього в них немае ніякого бажання. Вони й так грають зі смертю, а отже, ім не потрібно гратися в цю гру на спільній автостраді, коштом інших людей і без правил.

Можна поставити таке питання: якщо ми позбавляємо дітей «небезпечних ігор», то чи не підштовхуємо іх до того, що вони або втрачають смак до життя, або впадають у депресію, або ж починають провадити небезпечний спосіб життя? Усі ці норми безпеки, коли іграшки не мають жодного ризику, призводять до того, що батьки більше не відчувають потреби бути опікунами власних дітей.

Якщо дитина скаржиться, що інші діти б'ють іі в школі, це означає, що в неі немае нормальних соціальних стосунків. Інакше ніхто з однокласників не міг би знущатися з неі одноі, бо в неі була б своя компанія приятелів і ця компанія дала б відсіч компаніі кривдника. Але ця дитина випадае з суспільства, навіть якщо займаеться дзюдо… Дзюдо не допомагае ій увійти в суспільство, тому що це індивідуальний, а не командний вид спорту.

Трагедія нашого нинішнього суспільства в тому, що діти, які погано навчаються в школі, мають соціальне життя, а діти, які успішні в школі, його позбавлені. Батьки учнів, які мають кепські оцінки в школі, не забезпечили іх ані словником, що допомагае орієнтуватися в житті, ані словником міжособистісного спілкування, ані словником технологіі, вправності рук і спритності тіла. Ці діти живуть на свій страх і ризик, і в них ще багато тваринного; вони не мають ідентичності людського суб'екта, а володіють стадною ідентичністю, ототожнюють себе з групою в спільних діях і, зокрема, у насильстві. Прислухаймося до розмов молодиків у «бандах» або поза ними: ми навіть до пуття іх не розуміемо, синтаксис у них геть нерозвинений; проте іхня група надзвичайно пристосована до нападу й оборони.

Це суспільство племінного типу, що складаеться з жорстоких, не залежних одне від одного членів, які встановили між собою соціальну згоду, але е потенційними правопорушниками, тому що не володіють мовним кодом і не здатні до культурноі сублімаціі архаічних імпульсів (до того, чого навчають у школі). Різницю між поняттями «брати» й «робити» до них не донесли за допомогою слів. Отож вони беруть і роблять через злочинну діяльність спільно зі своею групою. Ті, у кого немае друзів і кого матері примусово записують на дзюдо, часто виховані як маленькі індивіди, позбавлені соціального життя. Тоді маемо класичний сценарій, коли одного з таких самотніх дітлахів на виході зі школи зачіпае хтось із хлопців, і він розповідае про це матері. А вона каже: «Захищайся!», – що не дуже розумно, адже й так зрозуміло, що він на це не здатний. Гадаю, найкраще в цьому випадку сказати: «Що тобі з того, що до тебе чіпляеться товариш? Так повторюеться щодня, отже, це доводить, що тобі це потрібно. Без сумнівів, цей досвід тобі потрібний. Придивися, що до чого, замість того, щоб скаржитися». Треба говорити про те, що відбуваеться, замість того, щоб твердити «Захищайся!»… Як захиститися від того, хто на вас нападае, поки не навчишся, не придивишся до інших, не поговориш із ними? Цьому вчить життя в суспільстві. Дитина мае збагнути для себе, що вона стае менш вразливою, якщо об'еднаеться з кількома товаришами, знайде собі друзів. До першочергових життевих інтересів людини належить розвиток взаемодопомоги та соціальних зв'язків. Каін і Авель існували ще до появи суспільства. Авель був убитий, бо не вмів захищатися… І роль керманича міста Бог віддав Каіну. Каін мав друга, свого брата, але він убив його. Відчуваючи провину за скоене, Каін сховався від Бога. Йому було особливо тяжко, бо поряд не залишилося нікого, з ким він міг би поговорити. І тоді Господь сказав

йому: «Ти будеш керівником, розпорядником міста, і ніхто не зачепить ані волосини на твоїй голові»27.

Це означало об’єднатися з багатьма людьми, що перебувають у небезпеці; замість того, щоб поодинці боротися з внутрішньою небезпекою своїх потягів, вони протистоятимуть зовнішній небезпеці. Він стає засновником міста, забезпечує захист людям, які уклали спільну угоду й закони на користь спільноти, проти зовнішньої небезпеки. Але до цього йому треба було пройти через досвід внутрішньої небезпеки, невіддільної від жорстокості. Історія Каїна і Авеля повчальна. Тут братовбивство описане як експеримент, як випробування в обряді ініціації. Це щабель еволюції, що дав можливість убивці відчути, що таке «зло»: він страждає тому, що поруч більше немає брата, а сам він нічого не може, та й удвох теж: завжди існує небезпека віддзеркалювати одне одного або ворогувати. Такою є й первісна сексуальність, яка схиляє вбивати, пожирати, нищити… Але щойно людей стає кілька, принаймні троє, – вони мобілізують свої сили на захист, об’єднуючись проти зовнішньої небезпеки.

Покарання-підвищення чи винний-відповідальний

Усі свідчення незмінно підтверджують: амазонські індіанці ксингу ніколи не лупцюють дітей. Якось одна дитина підпалила хижку. Невдовзі вогонь перекинувся на інші хатини, і селище було спалене вщент. Але малого палія не побили. Йому дали ім’я «Верховода вогню». Це нагадує історію Каїна й Авеля. Каїн убив свого брата Авеля, але Бог призначив його відповідати за безпеку міст.

Нині школяр, що стає об’єктом цькування, так званий «цап-відбувайло» для інших, наражається на внутрішню небезпеку, бо втрачає можливість мати соціальне життя. Його кривдник насправді дає йому можливість усвідомити ризик не мати друзів. Адже сила з’являється в єдності. Хіба товариш – хлопчисько в школі, який з нього знущається, – не передає йому дуже повчальний досвід? Але мати чи батько, які можуть лише нарадити: «Захищайся!», не здатні йому це пояснити. Спорт на кшталт дзюдо не дає дітям розуміння, що означає бути в групі. Турботним до своїх дітей батькам доволі складно погодитися з тим, що їхня дитина увіллється разом з іншими до групи. Вони її захищають, і навіть занадто. Ігри на вулиці, пустирищі в товаристві інших дітей – то ніби для дітей, якими батьки не опікуються.

Факт залишається фактом: ми огортаємо дітей безпекою, забираючи в них можливість ризикувати, а це своєю чергою наражає їх на безпорадність. Така безпека, гарантована з боку батьків, а не здобута за їхньої підтримки, не дозволяє витворити в дитини ідентичність, яка давала б почуття відповідальності за своє тіло, ідентичність, що передбачає право на ініціативу, яка компенсується відповідальністю дитини за саму себе, досвід самозахисту, який сприяє підтримці цілісності її тіла, спільно з усіма її товаришами-ровесниками, і то з раннього віку.

У європейських країнах дитина нині значно рухливіша, жвавіша, ій більше притаманний кочівний спосіб життя, ніж її дідусям і бабусям у схожому віці; вона більше пересувається або слухає розмови про мандрівки, бачить зображення краєвидів далеких країн; але заразом вона набагато слабше знає природу. Міське життя не вчить її, що таке земля, пори року, що таке небо, зірки, місце людини в живому світі. Таке географічне розширення вимагало б

дедалі багатшого соціального життя, до якого в неі немае доступу, поки вона мала. Нині дитя може подолати це через соціальне життя, а не самотою. Надто довго життя дитини зведене до іі сімейного кола.

Якщо порівняти, до прикладу, мандрівку, яку вчиняли п'ятдесят років тому (в житті індивіда вона траплялася рідше, але була більше сповнена пригод), із тими подорожами, які маемо тепер, то бачимо, що для здобуття досвіду дитина нічого не мае. У сучасній подорожі для неі все підготовлено, ба навіть розжовано. Чи іде в автомобілі, чи летить літаком, вона залишаеться в коконі. Раніше дитина брала участь у значно повільнішій і менш комфортабельнійподорожі, що поділялася на певні етапи,були серйозніші ризики. Тим часом теперіі переносять у таке саме ув'язнення з одніеі точки до іншоі.

Нині дорослий теж вимушений переживати щось схоже. Наші попередники були в зовсім іншій ситуаціі. Тепер під час подорожі дитя перебувае на тому ж рівні досвіду, що й дорослі. Різниці більше ніякоі, крім того, що діти не знають, як добути собі документи або гроші. Але посвідчення особи дае доволі відносну безпеку. Більшість пасажирів насправді й гадки не мають, як дати собі раду в разі аваріі потягу. Їх перевозять з одного пункту до іншого просто тому, що в них е посвідчення та гроші. Як і діти, дорослі не дуже вміють пересуватися самостійно, і за найменшоі непередбаченоі обставини вони так само, як діти, безпорадні. Це позбавляе подорож будь-якоі виховноі цінності. Так, тріумфальні запевняння посадових осіб, мовляв, «сьогодні в дитини більше шансів бути автономною, ствердити свою незалежність, аніж раніше», ні на чому не грунтуються. Навпаки, ми спостерігаемо регресію.

Дитина може ствердити свою автономію в тому разі, якщо батьки передають ій свої знання… адже все, що стосуеться пересувань містом, діти знають незгірше за дорослих; вони можуть користуватися автобусом, метро… мало не з трьох років. Але що вдіеш, коли дорослі намагаються залишити дитину без просторовоі свободи, позбавивши іі права на ініціативу й на свободу пересування, щоб якомога довше утримувати іі під своею владою? Здаеться, навіть технічні засоби, які могли б ефективно прислужитися дітям, якби ті були належно проінформовані, якраз обертаються проти дитини через те, що дорослі хочуть зберігати над дітьми свою особисту владу. Вони так інфантилізувалися, що ім потрібні діти, які були б ще інфантильніші, ніж вони самі.

Небезпечні не так інструменти, якими озброілося суспільство, як позиція батьків, які, можливо, користуються всіма цими засобами, щоб застрашувати дітей і поширювати на них свою садистичну владу. Сучасні технологіі можуть водночас утішити іхне сумління, даючи ілюзію, ніби іхнім дітям більше пощастило, ніж попереднім поколінням: вони, мовляв, мають більше свободи, більше автономіі, і врешті-решт це дозволяе батькам, виправдовуючи себе, позбуваючись докорів сумління, чинити на дитину більший тиск. Вирощування дітей у неволі, виховання в тісних рамках – такою е нова виразка так званого цивілізованого суспільства.

Навчання дитини на стадіі «вигодовування» проходить украй погано – тією мірою, якою іжа відповідае чи не відповідае бажанню немовляти. Дитя не питають, чого б воно хотіло від матері, ані чи хоче воно істи взагалі. Дитина мусить істи. Якщо вона не ість «добре», тобто в кількостях,

передбачених дорослим, ії сварять, немовби вона коїть щось дуже зле. У наших західних суспільствах вона не має навіть права відчувати голод. Водночас людству бракує харчів по всьому світу; тимчасом як дітей у цивілізованих суспільствах примушують переїдати.

– Якщо не істимеш, відведу до лікаря на уколи!

Зрештою, хоч як не віриться, але дітям погрожують, «дресирують» іхне тіло, щоб воно мало певні потреби, хочуть прищепити не лише потребу в іжі, а й за бажанням дорослого – випорожнення екскрементів.

Інша погроза: «Ти не виростеш».

Тут застосовують авторитет лікарів, переконуючи, що натоптування іжею – це обов'язок. Такий обов'язок безглуздий в очах дитини, яка не голодна. Обов'язок дещо збочений.

Вочевидь, це абсолютно нормальна реакція, коли дитина відмовляється від такого натоптування іжею… бо в неї більше немає вибору, більше немає права відчувати голод або хотіти тієї іжі, якої хочеться ій. Саме тому, до речі, у перервах між прийманням іжі вона накидається на автомати з солодощами… Вони повертають ій радість від смоктання; крім того, діти шукають іх у години, не призначені для обов'язкового приймання іжі. Багато сімей дивуються, що в спеціально відведений для цього час у дитини немає апетиту, бракує потягу до іжі. Деякі школи замість сніданку чітко опівдні, як заведено в інтернатах, мають самообслуговування; і це працює дуже добре. Кухар бачить, які страви залишаються, що дітям подобається менше. Діти можуть обирати одну з двох страв. Отож малюк з апетитом з'ідає те, що йому сподобалося. Бувае, що на обід був зроблений неправильний вибір, але дитина втішена, що зробила його сама. До того ж діти влаштовують обмін між собою… Вони відчувають владу, коли щось самі обрали, тож можуть із товаришами поговорити так: «Гаразд, ось бери ці два десерти… в обмін на оцей сир…» тощо.

Чому б ні? У родині це було б не так просто. Але скрізь, де відновлюють свободу і право на вибір, гуманізму значно більше.

Але суспільство вважае, що діти, як солдати, мають отримувати свій пайок; а на підтвердження покликаються на авторитет медицини. Дієтетика перетворилася на обов'язок істи те, що корисне для здоров'я, збалансоване тощо.

Дитині не так і просто бути автономною в пересуваннях, вчинках, ініціативах, коли ії допитливість, винахідливість, потяг до нового не мають відгуку. Скажімо, коли вона завдала собі болю і зі слізьми прибігае розказати про це, чи багато матерів схильні запитати: «Ти помітив, як ти забився? Чому так сталося?»

Чи багато матерів потурбуються розпитати, який досвід здобула дитина від того, що сталося, щоб іншого разу, за схожої ситуації, бути в безпеці? Якщо з дитиною говоритимуть про це, то надалі вона скористається своім скромним досвідом відносної беззахисності, яку не передбачила минулого разу. Однак зазвичай мати забороняе дитині повернутися до тієї діяльності, що спричинила небезпечну ситуацію, щоб закріпити здобутий досвід. «Ага,

якщо так, то ти більше туди не підеш», – і вона руйнує плоди досвіду, набутого дитиною. Якщо після того, як малюк ризикнув у чомусь, із ним говорять, не лаючи, він застрахований на майбутнє. Але матері-квочки вчиняють навпаки! Ось дитина вдарилася на лижах? – «Ага, якщо так, більше кататися не пущу!» Дитина впала, збігаючи сходами? – «Годі, відтепер ти їздиш лише в ліфті!» Дитина застрягла в ліфті? – «Ходитимеш сходами!»

Якщо дитина сама після свого досвіду вважає за краще більше не їздити в ліфті – це її справа, але з якого дива мати повинна заважати їй повторити досвід, з якого вона вийшла з честю і дістала користь? Вона така сама людина, як інші.

Матері дуже часто забороняють двоколісні велосипеди. Діти з усе більш раннього віку, років з десяти, хочуть їздити на велосипеді старшого брата або товариша. Чимало матерів відповідають: «Ні, тільки не це! І мови бути не може», – забороняючи навіть їздити на мотоциклі вісімнадцятирічним юнакам, тобто повнолітнім.

Це не що інше, як брак довіри до людського створіння. У кожного своя доля. Усі народжуються, щоб померти, і фантазми про бажання померти завжди супроводжують страх передчасної смерті. Найбільш конструктивний підхід – дуже рано попереджати дітей про небезпеку, нічого не забороняючи. Для дитини це найкращий спосіб уникнути неминучих небезпек, добре вивчити свій велосипед або мотоцикл, а також правила руху на дорогах, навчитися володіти собою, навчитися спостерігати й міркувати. Варто дати пораду: «Слухай, ти маєш знати: страшна не так смерть на місці, як те, що можна залишитися інвалідом на все життя. Кожен із нас – господар свого життя». І згадати жертв нещасних випадків із Гарша28. Загалом, було б непогано інформувати про такі випадки дитину, щоб не заважати їй діяти самостійно: «Ти попереджений. Тепер роби, як хочеш».

Це правда, що після аварії можна залишитися калікою. На превеликий жаль, є безліч прикладів цього. Утім, це не причина забороняти дитині кататися на двоколісному велосипеді у віці, в якому це дозволено законом. Тепер, коли дитина знає, що ризикує, це її проблема. І якщо вона сама побачить, як інша дитина перекинулася, то затямить значно більше, ніж якби їй розповіли про це. Гуманістичне виховання – це досвід, що грунтується на пережитому.

У минулому смерть завжди залишалася побіля людей; її прибрали з життя дітей, керуючись тим самим маніакальним прагненням опікати їх у всьому, що полягає в приховуванні від малечі всього, чого бояться дорослі: старіння, хвороб, смерті. Але смертне ложе має бути відоме дітям. Мова не про те, щоб тягнути їх до ліжка покійного, досить кількох слів, відповідаючи на запитання дитини: «А я побачу мертвого дядька?»

– Ти хочеш сказати небіжчика? Якщо хочеш, можеш піти зі мною.

Нехай дитина, за її проханням, теж погляне на покійного (особливо якщо це родич), не шокуючи цим дорослих. Скільки дітей були позбавлені цього досвіду, коли йшлося про їхнього батька, діда, бабусю чи матір, коли їх навіть не пускали на похорон.

Нещодавно мене запросили прочитати лекцію на тему смерті до домініканського монастиря в Тулузі; мав виступити з лекціею також Філіп Ар'ес («Смерть в історії»), Шварценберг («Смерть ракових хворих»), Жинет і Еміль Рембо («Смерть невиліковно хворих дітей»). Того вечора, коли мала відбутися моя лекція про смерть, у величезну церкву набилося понад три тисячі осіб. Мене це неабияк вразило: стільки молодих людей прийшли послухати людину, яка знає про смерть не більше, ніж вони!

– Я не більше за вас знаю, що таке смерть, а ви хочете мене послухати!

Що такого захопливого в тому, що людина розводиться про те, чого не знає? Воістину, це дивовижно. Справжнісінький сюрреалізм.

– Можливо, у вас є відповідь на питання, чому стільки людей цікавиться цією темою?

– Ось ви й дали мені відповідь!

Смерть більше не належить до нашого повсякденного існування; від раннього віку вона віднесена до царини фантазмів. Коли ж хтось говоритиме про неї, ми повіримо, ніби ця особа позбавлена фантазмів. Однак про смерть у нас є лише фантазми, якщо ми не спізнали її особисто.

У книзі «Життя після життя»29 Реймонд Моуді подає свідчення тих, хто був у затяжній комі, у передпокої смерті, тих, хто наблизився до самої смерті.

Про цей досвід мені розповідали люди, що вийшли з коми. У них схожі свідчення. Я знала трьох чи чотирьох осіб, зокрема одну жінку, яка занурилася в глибоку кому після народження доньки, хоча не мала ніяких гуморальних аномалій, до того ж під час народження сина нічого схожого з нею не відбувалося. Фактично вона зазнала те, що свого часу спізнала її мати, коли народжувала її на світ. Вона ніколи не знала, що мати, коли народжувала її, втратила глузд – не хотіла бачити доньку, хоч і не бажала їй смерті. Такі розлади називають післяпологовим неврозом. Отож їх розлучили, а дівчинці, яку виховала гувернантка в сім'ї, сказали, нібито її мати захворіла на туберкульоз і виїхала лікуватися до Швейцарії. Коли вона виросла й стала дорослою жінкою, то після народження своєї другої дитини, доньки, мала післяпологову нервову кризу, повторюючи те, що сталося з її матір'ю, хоча нічого про це не знала; вона була на чисницю від смерті, залишаючись, утім, при ясному розумі. Батьки молодої жінки приїхали провідати дочку. Мати не увійшла до неї – боялася, що дочка помре. Це була фобія. Батько навідав її сам і зустрівся із зятем. Він розповів йому історію народження доньки. Молодий чоловік, який проходив свого часу курс психоаналізу, у розпачі прийшов до мене:

– Я не зможу цього витерпіти! Якщо дружина вийде з коми й назавжди залишиться калікою, я краще її вб'ю! Ви ще побачите моє ім'я в газетах.

Він обожнював свою дружину, вона була молодою, прекрасною. Йому була нестерпна сама думка, що вона залишиться паралізованою в ліжку на все життя, а саме таким був посткоматозний прогноз, – за умови, що жінка вийде з коми, хоча це й було сумнівно, зважаючи на пласку лінію електроенцефалограми. За її життя боролися в реанімації, а чоловік переживав нестерпну драму, прохаючи мене про допомогу! Я наказала йому

піти попоїсти й виспатися – він не робив цього вже дві доби, а відтак навідати свою дружину й, незважаючи на те, що вона була в комі, розповісти їй історію її народження. Він так і вчинив. Коли ж він усе їй розповідав, крива електроенцефалограми поповзла вгору і жінка прокинулася. Її першими словами були: «Здається, я знаю, чому я не мала права мати дочку».

Тому вона впала в кому, хоча й не мала ніяких симптомів еклампсії, яку лікарі все-таки припускали. Кома настала рівно за дванадцять годин після народження доньки. У її випадку, попри видимість, це була чиста істерія, але, якби їй не пояснили сенсу її симптомів, вона б померла. Згодом вона розповіла чоловікові, як переживала свою кому. Вона перебувала десь у куточку стелі, на зламі двох стін, спостерігаючи за тим, що відбувається, за чоловіком і хірургом-реаніматором, які обступили якийсь паперовий силует, що нагадував їй картину, – і цей плаский малюнок був нею самою, як вона себе уявляла. Вони промовляли слово («позначник», як каже Лакан): «пласка». Вона чітко це почула. Але чи могли вони чути її? Адже вона була тут, у куточку під стелею, водночас зацікавлена й байдужа до того, що відбувалося внизу.

– Справді, вона пласка; навіть геть пласка-пла… – думала вона. – Що вони з нею зроблять? Як її знову наповнити? Це папір, у нього немає товщі.

Потім, через деякий невизначений час, – розповіла вона чоловікові, – вона вже не знала, де вона, але навколо була жахлива темрява з відчуттям гострого фізичного і душевного болю. Вона побачила, що повертається у власне зображення, проникає в нього крізь череп і зі страшенним болем заповнює собою власне тіло; й ось вона «набуває» чуттевості. Як же було втішно нічого не відчувати раніше, в іншому місці. У цю мить вона відчула, як чоловік потискає їй руку; вона розплющила очі й сказала йому: «Здається, я знаю, чому не мала права мати дочку…» А потім: «Я хочу подивитися на доньку». Чоловік розповів реаніматору про «пробудження» дружини, і той сказав: «І мови бути не може! Поясніть їй, що маля залишилося в пологовому будинку і що вона сама туди повернеться, але тільки після того, як повністю одужає». Реаніматор констатував відновлення ритму електроенцефалограми.

Отож ця жінка повністю одужала, без поганих наслідків, після того як двічі енцефалограма ставала пласкою. Досвід, який вона пережила, полягав у тому, що вона, перебуваючи поза власним тілом, була свідком усього, що відбувалося з ним, не відчуваючи страждань, не пам’ятаючи, що вона щойно народила, не пам’ятаючи, хто вона така. Вона дивилася на свого чоловіка, але не як на чоловіка, а просто як на людину, що виявляла увагу до її плаского зображення. Гадаю, що таке відчуття стороннього спостерігача мають також маленькі діти, коли їх позбавлено батьківської любові та лагідних слів. На мою думку, діти в цьому світі е свідками, і саме така їхня позиція формує їхню мудрість і тямущість. Коли вони слухають розмови, хай навіть не вслухаючись, однак таки прислухаючись, вони е свідками абсолютних смислів того, що проживають. Ці стани можливі не лише після смерті, а всі живі створіння можуть занурюватися в них. Бувае, що ми пізнаемо їх лише в момент так званої «коми» (чи майже), коли інші про це навіть не здогадуються, вважаючи, що немовлята й малі дітки, які позбавлені слів, нічого не розуміють.

Імовірно, діти, майбутні дорослі, володіють унікальними чуттями, особливими здібностями, характерними для цього етапу становлення.

Діти не мають страху смерті. Чому батьки не хочуть, щоб діти входили в контакт зі смертю, якщо вони іі зовсім не бояться? Для дітей смерть – це факт, перед яким вони ставлять собі запитання. Але іх не відлякує те, що вони не можуть відповісти: вони шукають.

Що ж страшить дорослих? Їм лячно, що іхні діти, позбавлені страху смерті, запрагнуть самі, на власному досвіді, випробувати, що це таке, і тоді дорослі залишаться без нащадків. Гадаю, усе просто залежить від цього. Але діти не бояться смерті. Наразі мені відомі кілька випадків дітей-паліів. Їх намагаються вилікувати. Але вони не бояться згоріти. Вони хочуть на досвіді спробувати, що це таке, і навіть із захватом сприймають свою можливу смерть. Інші можуть згоріти у вогні, чому б ні… адже іншим учиняють те, що хочуть, щоб вони зробили вам. «Що як вогонь мене спалить?» У дитини немае досвіду, але вона хотіла б здобути цей досвід, навіть коштом власного життя. Для неі немае сенсу жити, якщо не можна задовольнити свою неосяжну допитливість. Здається, батьки цього й бояться, бо для дитини смерть не е метою в собі: усе, про що дитя чуе навколо себе, може стати способом для неі дістати задоволення. Пригадую слова Жиля Вільньова, автогонщика, який загинув на перегонах за Великий приз Канади. Він чимало разів перевертався на своій машині й відтак заліковував переломи, але й уявити не міг, що може загинути в результаті аваріі: «Я ніколи не загину внаслідок нещасного випадку, – сказав він по радіо. – Так, можливо, я ще зазнаю якихось прикрих випадків на дорозі, але що з того? Щоразу після цього я кермую краще, ніж раніше!»

У нього не було почуття відповідальності за дружину і двох дітей. Це інтерв'ю мені видалося нерозумним, особливо коментар до нього. Того ж дня після інтерв'ю він розбився під час перегонів. Неможливо героізувати дорослого, який, як батько сім'і, виявляе таку безвідповідальність. Варто було сказати: «Цей гонщик застрахував життя на значну суму, щоб його діти, незважаючи на загибель батька, дістали освіту завдяки його турботі; він подбав і про дружину: завдяки страховці вона отримае велику суму». Не можна ставити за приклад людину, яка, маючи таку небезпечну роботу, не бажае усвідомлювати наслідки своіх учинків. Власне, у цього гонщика залишилася дитяча свідомість. На позір тут я ніби суперечу сама собі, адже стверджую: що е доброго в Євангелііі, то це дух дитинства. Але не дух дитинства для автогонщиків. Інша річ – готовність ризикнути всім заради ідеі, яка послужить іншим. Але ризик цього гонщика не слугував нікому, крім нього самого: бути першим, обійти всіх. Діти й справді не відчувають страху перед тим, чого не знають, адже невідоме іх збуджуе: це епістемологічний потяг – народитися знову в новому знанні. Й, урешті, тут закорінюеться бажання. Бажання е потягом до нового. Утім, е структура, що з'являеться в нашому розумі, коли він стае свідомим: це відповідальність. Почуття належності до соціальноі тканини, за яку ми відповідальні: спершу воно притаманне сім'і, відтак поширюеться на всіх, кого ми любимо, а згодом – на все суспільство. Є відповідальність кожного за всіх. І я вважаю, що людина, яка не дійшла ціеі стадіі еволюціі – відповідальності кожного за всіх, – залишилася незавершеним створінням. Її життя не припиняе ставити питання скінченності – воно нерозв'язане. Чи мае вона духовну мету, чи, зрештою, мета – дійти до стану трупа? Усе тлінне…

У цьому, як мені здається, полягає різниця між двома типами людей, як і двома типами психоаналітиків… Я не вважаю, що еволюція людини, позаяк ми з плоті й крові, закінчується кладовищем. Переконана, що тут задіяна телурична, планетарна частина нашого буття. Але хто може мені сказати, чи маю я рацію, чи помиляюся? Гадаю, що е й інша частина, е щось інше, тому що слово не е частиною землі. Слово не е чистою символікою сенсу. Воно стосується чогось іншого, а не просто походить із матеріальних елементів землі; потенціал слова міститься в людському роді, але людина, крім тілесного ефемерного життя на планеті Земля, наділена словом, наділена сенсом. І мені можуть заперечити (і це правда, я не заперечую): «Ви так говорите, бо ви християнка».

Це правда! Але я вважаю, що всі цивілізації побудовані на духовних засадах. І під страхом смертної кари я не могла б думати інакше.

Навіть для запеклого скептика й агностика очевидний дивовижний збіг між тим, що виявляе психоаналіз (на основі досвіду, на основі пережитого), і тим, що сказано в Євангеліях, які постали після Старого Заповіту: це динаміка розвитку людини.

Символічне показуе, що слово справді поширюеться по той бік, несе в собі потойбічне, лине з потойбічного і з поцейбічного. Але воно не зупиняеться й на цьому. Крім подиху, фізичного передавача або матеріального знаряддя, що зберігае слово, е сила, яку воно породжуе. Є ще тонкий і творчий зв’язок між людьми, який, вочевидь, не підкоряеться фізичним законам, що долають час і простір.

Батькам лячно говорити з дітьми про смерть саме тому, що діти ще не мають почуття відповідальності за свое життя щодо інших людей, – вони мають саме лише бажання. І мені видаеться, що в кожному з нас мае завжди залишатися дитина, але водночас кожен дорослий, чоловік і жінка, якщо його тіло породило живе створіння, повинен мати почуття відповідальності. Потрібне й одне, й інше. Пікассо малює як дитина, однак це дитина, що опанувала технічну, інструментальну майстерність та досконалість дорослого художника-трудівника, здатного бездоганно відтворювати форми. У водночассі він залишаеться дитиною з незамуленим поглядом і здатністю зачаровуватися; руки досвідченого дорослого сприяють постійному творенню форм, які не мають нічого спільного зі статичними «механічними» формами; це форми його внутрішнього життя, схвильованого й тремтливого від зіткнення з реальністю, яку він виражае з вільною винахідливістю дитини і заразом з технічною майстерністю людини, яка не малює абияк, а досконально володіе композицією, лінією, кольором, щоб свідомо передати дух бажання, що охоплюе ii; тимчасом як дитина геніально чи незграбно виражае свое бажання несвідомо, не знаючи насправді, що вона говорить. Вона малює заради втіхи, бо ще не відае ні про почуття відповідальності за інших, ні про вплив мистецтва, характерного для ii часу.

«400 ударів», або Емоційна безпека

Часто забувають, що дитина е цілком самостійним суб’єктом, а не суб’єктом для дискусій чи розбрату. Від народження – і, безумовно, після нього. Скажімо, під час розлучення, коли вирішують, із ким дитина мае залишитися. Судді не замислюються, що единий «суддя» – це дитина. Вважають, що

найліпший із батьків той, у кого більше грошей, більше вільного часу і більше місця в помешканні. Тим часом для дитини важить дещо інше: терпимість до труднощів, які виникають у неї в процесі адаптації до життя, і любов, з якою ій допомагають усвідомити ці труднощі. Надійне матеріальне забезпечення не таке важливе, як емоційна безпека. Це добре показав Трюффо у фільмі «400 ударів». Юний Антуан Дуанель робить усе, що тільки може, щоб знайти дорослих, які були б гідні мати над ним владу. Дитина може погодитися на таку владу над собою, якщо відчуває, що гра варта свічок. Це як боксер, який погоджується на те, що за три тижні до змагань тренер забороняє йому мати статеве життя. У цьому є сенс. Але чого дитина не розуміє, то це навіщо потрібна так звана виховна влада, якщо людина, яка наділена цією владою і претендує на те, що прищеплює вихованцеві певну етику, сама не підкоряється законам цієї етики. Антуан Дуанель шукає в батьках передусім внутрішню правдивість.

У фільмі Трюффо дитина – це насамперед тягар. Вона ніби зайва. Мати народила хлопчика, не бувши заміжньою; хотіла зробити аборт, але її власна мати, бабуся Антуана, відрадила. Бабуся виховувала малюка, поки мати не одружилася з бравим жевжиком, якому потрібна дружина, що облаштовувала б йому побут, і який насолоджується плітками в себе на роботі («Секретарка з бригадиром…»). І тепер він побрався з цією жінкою, яка вже має сина. Він не дуже піклується про дитину. Він з нею милий і байдужий, навіть не без легкого гомосексуального змовництва. Одного вечора мати телефонує, що затримається в себе в конторі. Її чоловік обідає удвох із дитиною: «Ось, нарешті залишилися самі чоловіки, зараз ми удвох покуховаримо…» Вони обговорюють всілякі дурниці, обмінюються стусанами. Коли дружина повертається з роботи, він учиняє їй сцену: «Ти затрималася! Тобі навіть не заплатять понаднормових…» А малий бачив, як вона, виходячи з контори, цілувала якогось чоловіка, і вона завважила, що її син це бачив. Він нічого не каже і не заважає обманювати вітчима, а вона за це відплачує йому м’якшим ставленням.

Одного разу, бажаючи відчепитися від учителя, який допікав йому, хлопчик сказав: «У мене померла мати». Учитель: «Бідолашний, вибач мені… Ти мав мені раніше розказати…» Він дуже засмутився з того, що цілий тиждень доймав малого своїми шпичками. Насправді вчитель присікувався, тому що був незадоволений його оцінками і вважав, що цей тямущий учень міг би стати одним з найкращих у класі. Обоє батьків приходять до школи. І хлопчик дістає прочухана від вітчима за слова: «У мене померла мати». Але це, по суті, правда, що його мати померла! І глибинна правда ще й у тому, що він геть позбавлений відчуття ґрунтовної безпеки. Тому-то він тікає з дому. Щоб прогодуватися, ночами він краде пляшки з молоком. І, як не дивно, далі ходить до школи. Він навіть написав батькам листа, у якому повідомив, що більше не бажає заважати їхньому подружньому життю. Коли він облаштує своє життя й досягне гідного рівня, тоді він їх відвідає. Батьки йдуть до школи і виявляють, що він там. Дивовижа. Бачимо, що цей хлопчик прагне реалізувати себе в суспільстві, адже не кидає ходити до школи, попри всі труднощі, незважаючи на те що ночує на холоді й майже нічого не їсть. До школи він прив’язаний, хоча школа його топить. Батько йде до судді з дитячих справ: «Ми не витримуємо, це понад наші сили…» І малого доправляють у виправний будинок. Гадаю, що навіть у таких незграбних батьків, як батьки Антуана Дуанеля, син не міг стати правопорушником, якби відчував, що його люблять.

У японській школі

У Японії учитель піддає восьмирічних хлопчиків тяжкому випробуванню: перед усім класом він карає одного з найкращих учнів за провину, якої той не коїв. «Ти вкрав у мене гроші з кишені» або «Ти махлював».

Опісля покарання він дає пояснення своєї «судової помилки»: «Знай, що навіть найліпший з учителів, найліпший з батьків може бути несправедливим. Ти маєш навчитися витримувати несправедливість світу, сам залишаючись справедливою людиною». Бувае, що після такого шоку дитина хворіе. У цього випробування е й інший ефект: дитина мае відмовитися від обожнювання, від культу другого батька, бездоганного героя. Іноді доводиться втрачати ілюзії, навчитися переживати втрату ідеалу, зносити емоційне розчарування. Це схоже на техніку приниження, яку застосовують індуські гуру щодо своіх учнів. Захват бувае лише на якийсь час. Але хіба переборена журба не витоншуе розвиток суб'екта: від бажання до самої любові?

17

Huit si?cles de violence au quartier Latin, Andre Coutin, 1969, E`ditions Stock.

18

Id., ouvrage cite, Huit si?cles de violence au quartier Latin.

19

Жорж Ежен Осман, відомий як барон Осман (1809—1891) – французький державний діяч, містобудівник, багато в чому визначив сучасний вигляд Парижа. – Ред.

20

Les Cahiers au feu, Andre Coutin, E`d. Hallier, 1975, p. 164—165.

21

Опера «Манон Леско» Дж. Пуччині. – Ред.

22

Wayapi, ein Jahr im Djungel Guyanas, Elfie Stejskal, Urac-Pietsch Veriag, Wien, 1981.

23

Згідно з теоріею англійського священика і вченого Томаса Мальтуса (1766—1834), перенаселення підривае ресурси, що забезпечують існування людства.

Війни, хвороби і голод він розглядає як необхідні в сенсі корегування чисельності населення процеси. – Ред.

24

Едип, коротко кажучи, це статевий орган батьків, якого заборонено чіпати: інцест заборонено втілювати в реальність, чого не скажеш про його уявне бажання. Це цілий світ. Можна сказати інакше: світ, що досяжний для огляду, але незбагненний для дитини, яка не має права торкатися його чи хапати руками. Це священний предмет, що перебуває для дитини під абсолютною забороною; він не залежить від досвіду, з яким дитина на певний час зіштовхується і який вчить її, що вона може впоратися з усім цим за допомогою розумних і діевих прийомів, які їй пропонується упевнено засвоїти на прикладі дорослих.

25

Підручник був виданий на хвилі патріотизму після франко-німецькоі війни 1871 року. – Ред.

26

Морис Трентиньян (1917 – 2005) – славетний французький автогонщик, зірка Формули-1 1950—60-х рр. – Ред.

27

Насправді це лише авторська інтерпретація біблійних подій (див.: Буття 4, 17). – Ред.

28

У французькому місті Гарші розташовані відома травматологічна лікарня Раймона Пуанкаре і психіатрична клініка Шато де Гарш, заснована грецькою принцесою Маріею Бонапарт, ученицею Фройда. – Ред.

29

La Vie apr?s la Vie, docteur Raymond Moody, Ed. Robert Laffont.

Розділ 5. Дитина – піддослідна тваринка

Наукова література

Наука про дитину, дедалі багатослівніша, запозичила свої інструменти з природничих і гуманітарних наук: біологіі, економіки, статистики, експериментальноі психологіі. Їй виповнилося не більше сторіччя. Перші

публікації з педіатрії припадають на середину XIX ст. Можна сказати, що дослідження поведінки новонароджених – чи потребує немовля передусім харчування, чи любові? – досі залишається актуальним і гострим; послідовне вивчення таких питань нараховує лише кілька десятиліть. Чи не виявиться за такого наукового підходу, що мудрість бабусь, чарівні казки, міфологія, ідеології, що передавалися з вуст у вуста, повністю перемістяться в царину літератури? Або, навпаки,учені віднайдуть корені інтуіції, яка живить творчість поетів і романістів? Становище дітей виграло б від цього. Здається, наука, на яку покладалосястільки сподівань у XIX ст., тільки посприяе розвитку дитини.

Не так сталося, як гадалося. Наука почала служити не дитині. Вона прислужуе наявному ладові, загальній освіті, поліції. Або самій Науці. Це дослідження для досліджень. Тут знову ж таки, на жаль, ідеологія нікуди не поділася. Одні підходи і тенденції протиставляються іншим підходам і тенденціям.

Дитинство як предмет дослідження стало ніби яблуком розбрату для сучасних науковців: одні, соціопсихологи, віддають перевагу ролі середовища, оточення, інші – біохімічним і генетичним чинникам. Перші підозрюють других якщо не в реакційності, то принаймні в об’ективному сприянні новим правим. Ці звинувачення в неявних намірах нейробіологи відкидають, наголошуючи на первозданній невинності.

Як стверджуе професор Імбер, керівник лабораторіі нейробіологіі розвитку в університеті Парі-Сюд, що в Орсе, у всіх дітей будь-якого походження, будь-якого середовища, забезпечених чи бідних, спільним е мозок.

З погляду наук про нервову систему, дитина не е таким собі дорослим у мініатюрі, різниця полягае не лише в кількісних показниках. Становище дитини зумовлене не лише соціальними умовами, що передбачають сімейну, юридичну, економічну залежність неповнолітніх.

Центральній нервовій системі дитини притаманна низка особливостей: нейрофізіологія констатуе, що це, насамперед, велика вразливість, особлива чутливість до струсів, що надходять від навколишнього середовища. Але ця вразливість мае не лише негативний характер. У порівнянні зі стадією дорослості вона мае таку перевагу, як пластичність: у разі травми дитя мае більшу здатність до відновлення. Афазія внаслідок ураження мозку в дорослих невиліковна. У дитини вона піддається лікуванню. Після некрозу або видалення ділянки півкулі, як констатують науковці,мозок дитини може породжувати замісні структури.

Найбільшу увагу нейробіологів за наших днів привертае якраз не надмірна вразливість новонародженого, а його пластичність, тобто здатність мозку й нервовоі системи відновлюватись і створювати обхідні шляхи в разі травми. Можливо навіть видалити цілу півкулю в дитини до шести років, і якщо раптом ця півкуля була пошкоджена внаслідок травми, то видалити іі доцільніше, ніж залишити, тому що вона заважае розвитку іншоі півкулі. Дитина, що мала таку ампутацію, розвиваеться так само, як дитина з двома здоровими півкулями; якщо ж ій залишити півкулю з анатомічними ушкодженнями або порушеним кровообігом, то інша півкуля перестае функціонувати. Це неймовірно: якщо це так, то одна півкуля виявляеться зайвою. Здається, клітини мозку все життя заважають одна одній; вони немов

дублюються й готові перейняти одна в одної естафету в разі нещасного випадку. Ми не послуговуемося всіма можливостями мозку; він зберігае для нас резерви завжди.

Науки про мозок підтверджують основний здогад психоаналізу про потенціал грудного немовляти і про важливість перших миттевостей життя.

Було сказано: усе відбувається до шести років, потім вирішальними роками у формуванні особистості були проголошені перші три роки.

Але, можливо, усе відбувається за тиждень, у перші дні життя. Час перших невитравних відбитків, загоених поранень, вочевидь, стосуеться перинатального періоду.

Нейробіологи переконані, і пан Імбер це підтверджуе, що відразу після появи на світ дитина відрізняе мовні звуки лінгвістичного характеру від нелінгвістичного. Ба більше, дитя розпізнае голос матері з-поміж усіх інших голосів.

Безперечно, дитина впізнае і голос батька, бо чула його в материнській утробі: низькочастотні звуки чутні в утробі виразніше; до того ж вона відрізняе батьківський голос від материнського. У Пітів'е поставили вже класичний дослід, який підтвердив, що людський зародок реагуе на звукові імпульси, які йдуть від майбутнього батька, коли батькові пропонують поспілкуватися з ним. Ці спостереження ще не апробовані наукою. Пан Імбер із Колеж де Франс висловлюеться стримано: «Це ще треба довести». Слід зазначити, що дослідження в цій галузі просуваються дуже повільно. Роботу гальмують насамперед методологічні перешкоди; щоразу, коли вдаеться здолати одну з них, до відомих досі можливостей новонародженого в царині мислення і сприйняття додаеться щось нове. Отже, можна виснувати, що потенціал дитини найімовірніше вищий, ніж вважають зазвичай; ми можемо передбачити, що вчені виявлять у новонароджених ще більше здібностей, які ім приписують натепер.

Немовлята добре сидять

«Звичайне неврологічне дослідження не використовуе всіх сенсомоторних можливостей новонароджених». Педіатр із лікувально-діагностичного центру в Байонні д-р А. Гренье сконструював пристрій для новонароджених у віці від 15 до 20 днів і провів досліди з немовлятами, щоб звільнити іх від деяких примусів, що приховують реальні можливості іхньої моторики.

Фільм, який він відзняв зі своею командою, показуе, що йому вдалося розсадити новонароджених за маленький столик, підтримуючи ім голівки двома пальцями. Спілкуючись із нянею, ці діти можуть – як бачимо на цьому записі – взяти річ, яку ім показують. Ніхто не підозрював, що новонароджені здатні на таку моторну поведінку.

Діти-манекени

Я знала молоду жінку, яка жила з того, що заробляла іі дитина. Але самій дитині це було зовсім не на користь. Після смерті коханого ця жінка опинилася без коштів на прожиток. Оскільки вони не перебували в шлюбі, ій

довелося залишити квартиру, яка перейшла до законних спадкоємців. Що робити? Хтось нарадив ій продавати для реклами пичку і дупку іі малюка. Від шести місяців до двох із половиною років двічі на тиждень цей чарівний малюк працював моделлю. І на гроші, які він заробляв, мати могла жити, утримувати дитину й опановувати нову професію. Коли вдень у нього були фотосесіі, уночі він не міг заснути; він гарячкував, нервувався, просився на руки; загалом почувався вкрай незахищеним, немов з нього здерли шкіру, особливо коли він був ще зовсім маленький. Я ще його не бачила на той момент, познайомилися ми тоді, коли він почав страждати через усю цю ситуацію, тобто в два з половиною роки. Я поговорила з ним. Пояснила, що його мама живе тільки завдяки йому. Трохи згодом вона дала про себе знати, як пішли іхні справи: дитина почала набагато краще витримувати роботу в студіі, після того, як мати сказала: «Знаеш, та жінка казала тобі правду… У нас будуть за це гроші…» Як я й порадила, вона показала малому гроші, які отримала завдяки його праці. Вона вирішила: «Щойно йому виповниться три роки, я це припиню, бо закінчу курси з опанування новоі професіі».

Це справжне випробування для дитини – бути під студійним освітленням, змінювати один одяг за іншим, давати себе фотографувати, усміхатися, тримати якусь іграшку, зрештою, самій бути іграшкою для фотооб’єктивів і людей позаду апаратів, які на тебе націлилися. За такоі ситуаціі передусім потрібно надати сенс тому, що дитина мусить робити: «Бачиш, це дае користь матері, коли в неі немае грошей: щоразу, коли ти одягаеш костюм і знімаешся для реклами, ій платять…» Я порадила матері показати дитині рекламу, на якій вона зображена зовсім маленькою. Отже, ій пояснили, яку користь дае матері і ій самій ця «робота», але із запізненням, аж після того, як фотосесіі почали спричиняти сильне нервове напруження. Якби з нею почали говорити про це від самого початку, з шести місяців, проблем було б менше.

Якщо дитину залучають до знімань, до фотостудій чи інших випробувань, імовірно, що іі тривогу можна значно зменшити завдяки докладному розтлумаченню: попередити, що на неі дивитимуся, поки вона працює, грае і ість, а крім того, сказати ій, навіщо і кому це потрібно. Науковець, який робить дослідження, може пояснити дітям, навіщо йому справді потрібно іх фільмувати, якщо він хоче й далі працювати з ними. Річ не в тому, щоб відповідати експериментаторам: «Робіть досліди на своіх дітях, а до чужих не чіпляйтесь!» Бо немае особливоі різниці, чи піддослідними стають діти дослідника, чи інші діти. Зрештою, діти психолога чи біолога – хоч і його діти, але, як особистості, вони не його власність.

Було б, мабуть, не зайвим закликати іх пом’якшити своі експерименти, завжди ставлячи одне просте запитання: «А чи зробили б ви цей дослід із власними дітьми?»

Камера-гвалтівниця

Скільки поколінь у ХХ ст. були приспані відомою колисанкою про довгу ніч сну новонародженого! Усе було передбачено педіатрами і психологами, фахівцями з раннього віку: перша усмішка, перше розпізнання власного відображення в дзеркалі. Та й перше наслідування жестів годувальниці також.

Рене Заззо, який успішно продовжує працю свого вчителя А. Валлона у відділі психології в Сорбонні, вважає, що французькі науковці надто захоплені теоретичними суперечками, тож він приділяє більше уваги своїм англосаксонським і канадським колегам, цінуючи іхні польові дослідження.

Одного разу він розповів своїм співробітникам про те, що помітив у власного онука: у віці трьох тижнів той показав йому язика.

Невже привиділося? Чи це була довільна інтерпретація випадкової міміки? Щоб пересвідчитися, Рене Заззо провокує реакцію. Він показує дитині язика. Та відповідає тим самим.

Навіть його вчитель не повірив. Протягом двадцяти років керівники психологічної служби у Франції не бажали зважати на цей жест у немовлят, хоча він повторювався регулярно. Двадцять років Рене Заззо немовби волав у пустелі. Йому відповідали, що цього не може бути, адже дитина не може бачити того, хто кривить ій міни, навіть якщо спостерігач підносить свое обличчя впритул до іі очей30.

Гадаю, ми не можемо говорити про поле зору в немовляти, але на дуже короткій відстані дитя напевно мае якесь поле сприйняття.

Нині офіційна експериментальна психологія погоджуеться, що немовля здатне імітувати міміку дорослого.

Експерименти радше підтверджують те, що нам уже було відомо, аніж виявляють нові факти. Я давно стверджувала, що дитина впізнае свою матір за допомогою нюху, але наражалася лише на глузування і скептицизм. Та, нарешті, на одному конгресі до мене звертаеться професор Монтанье, який у Безансоні робить досліди в дитячому садку (перший і другий рік): «Пані Дольто, я довів, що ви мали рацію щодо запаху матері. Тридцять років я вважав, що ви вигадуете, і стверджував, що цього бути не може. Але фільм, який ви зараз побачите, підтверджуе, що це безперечний науковий факт». Що ж показуе фільм професора Монтанье? У дитячому садку, у кімнаті, де граються діти, легко відрізнити маленьких лідерів, дітей із кращою адаптаціею до зовнішнього середовища, тих, які вже опанували свою сенсорну систему, від інших, пасивніших. Коли такий лідер розпочинае гру, інші його імітують. У певний момент ставлять дослід щодо материнського запаху. На маленьку шафку кладуть білизну, яку носила мати лідера. Реакцію всіеі групи знімають на відео. Ми бачимо лідера, який відокремлюеться від інших, покидае свою гру, кружляе без діла, а потім забиваеться в куток кімнати, згорнувшись бубликом у позі зародка і смокчучи пальця… Відтак за якусь хвилину бачимо, як дівчина забирае білизну із запахом його матері; дитина помалу встае, виймае з рота палець, ніби пробудившись від сну, починае поводитись як зазвичай… знову беручи гору в іграх з іншими дітьми. Неймовірно! Але дитина пасивна, погано адаптована, сповільнена, коли вона відчувае запах матері у своему просторі, на відміну від дитини-лідера, що відчужуеться при цьому, навпаки, змінюе звички й стае веселою, бадьорою, жвавою; із захватом граеться з іншими, вона активна, рухлива… Досить прибрати з кімнати запах іі матері, і вона за кілька хвилин повертаеться до звичного пасивного стану.

Усе це мені було відомо. Чи варто було для доведення вдаватися до таких засобів? Видається, як на мене, що цей дослід, водночас дивний і занадто небезпечний, може бути травматичним для піддослідних дітей. Я відверто сказала професору Монтанье: «Але ж це нічим не відрізняється від того, якби ви несподівано показали дорослому, що сидить у товаристві приятелів, привид його матері, який вона мала вигляд, коли йому було п’ять-шість років: зненацька перед ним виникає цей дражливий, неймовірний привид, і людина більше не тямить, де вона опинилася… Ви пориваєте всякий зв’язок дітей із реальністю, піддаючи їх такому випробуванню: повертаєте до життя привид особливого зв’язку, що утворився, коли дитині було від нуля до трьох місяців і коли з іншими ії пов’язував лише нюх. Не дивно, що бадьора, розвинена дитина, яку раптом різко примушують до такої регресії, починає смоктати пальця; адже це заміна материнських грудей, і вона знову знаходить прихисток у позі зародка. Ця дитина, на мою думку, на дві хвилини перетворилася на аутиста… Коли запах пропав, вона повертається до реальності. Що стосується іншої дитини, залежної та пасивної в групі однолітків, вона немов переживає збудження від галюцинації: ії мати, від грудей якої вона була відірвана неправильно (до певної міри страждаючи від цього зв’язку-злиття, що лишився в минулому), знову тут, поруч із нею. Вона почувається в цілковитій безпеці… Але потім повертається до неповноцінного стану ії відсутності, у якому вона звикла шукати безпеку. Є щось моторошне в такій маніпуляції.

Професор Монтанье мені відповів, що це був єдиний спосіб перевірити наукову інтуїцію. Я зауважила: «Можливо. Але які наслідки цього тесту для дитини?» У медицині, зокрема і в психології, слід упевнитися, що не заподіеш шкоди своїм дослідом. Інакше варто утриматися.

Чи не краще тоді, досліджуючи дитину, робити це з нею спільно? Якщо потрібно досліджувати потенційні можливості й властивості дитини, які вона набуває на різних стадіях психічного розвитку, і щоб не загрузнути на схематичних етапах навчання мислити, як висловлював це Піаже, чи не краще робити це з відома дитини?

Якби ж то лікар, який опікується дитиною, принаймні пояснював ій відразу після закінчення досліду, що відбувалося й навіщо потрібно було «гратися в це»!

Якщо дослідження дитини не збігається з ії бажаннями, то це означає, що дитину відчужують у бажанні дорослого; ії змушують грати роль об’єкта, який дає дорослому задоволення. Тоді задоволення дорослого – це такий собі вуаеризм, якщо вжити науковий термін. Окрім того, у якій ролі несвідомо, не розуміючи ситуації, опинилася вихователька, спільниця професора Монтанье?

Отже, виходу немає? Яка різниця між спостереженнями без відома дитини, усупереч ії волі, і спостереженнями, у яких вона сама бере участь?.. Чи не можна дотримуватися певної етики експерименту?

Це доволі делікатна ситуація. Можливо, тут може зарадити демонстрація аматорського фільму, знятого в сім’ї. Це дозволить дитині трохи відступити й поглянути на все ніби збоку, починаючи з моменту, коли з’являється так званий комплекс Едипа, – з моменту, коли дитина прощається з раннім дитинством. Але навіть такі образи не зовсім безневинні. Я наведу приклад

невеличкого фільму, який ми зняли з родиною під час наших канікул. Наш старший син, якому було два з половиною роки, показав пальцем на екран: «Поглянь, я поливаю кущі, а Ж. (його брат) грає в м'яча з дідусем». Я виправила: «Та ні, нумо перемотаємо на початок, бачиш, твій брат стоїть біля мене, а я сиджу; того літа він ще не вмів добре ходити. Це ти граєш у м'яча з дідусем, а П., твій дядько, поливає кущі в саду». Не відповідаючи, дитина раптово насупилася й грюкнула дверима кімнати, де ми дивилися фільм, потім і дверима своєї кімнати, у якій залишалася аж до обіду. Щонеділі, коли ми дивилися фільми, вона більше не приєднувалася до нас. «Ні, краще я пограю», – говорила вона. Якось вона повернулася, коли ми переглядали той самий фільм, і, дивлячись на дядька, що поливав кущі в саду, сказала мені таку фразу (я вже й думати забула про цю історію): «Пам'ятаєш, коли я був маленький, то не хотів вірити, що я був я». Але відтак син зумів поглянути на це минуле збоку, і тепер йому було цікаво подивитися на себе й пригадати те, що було колись. У цей момент він затямив, що він шестирічний хлопчик, і більше не змішував себе з трирічним малюком; він сміявся, коли бачив себе трирічним, знаючи, хто він такий, зі своїм, як кажуть англійці, «self», тобто сформованою індивідуальністю.

Але тоді, майже в три роки, він волів бачити себе в дії, що відповідала його бажанню зростати, стати чоловіком. І що в тому віці, переважно «сечовивідному», могло якнайкраще відповідати бажанню бути чоловіком, як не робота в саду з величезним шлангом для поливання? Він радше не міг, ніж не бажав себе впізнати. Я його образила, коли сказала правду, поставивши в позицію «неспроможності». Утім, не можна було говорити: «Так, мій любий, це ти поливаєш кущі в саду, а твій братик грає з дідусем». Це б означало насміхатися з нього. Гадаю, дітям обов'язково треба пройти через деякі випробування, щоб батьки не кидали ім зауваження на кшталт: «Який ти нерозумний!» Я сказала синові: «Дивись пильніше. Батько покаже фільм спочатку». І я здивувалася через те, що він утік; то була захисна реакція: водночас він відновив душевну рівновагу, повернувшись до себе в кімнату. Для нього цей досвід споглядання літніх канікул лише за три місяці після того, як вони скінчилися, не мав жодного інтересу. Згодом, ближче до шести років, навпаки, він весело сміявся, дивлячись, який був тоді малий. Діти надзвичайно полюбляють розглядати сімейні світлини.

Урешті-решт, я не вважаю, що можна сформувати реальне прохання дитини в межах дослідів, які влаштовує дорослий. Але можна припустити, що такий тип досліджень рано чи пізно почне розвиватися.

У тваринному світі поведінку нічних тварин знімають за допомогою інфрачервоних променів. У нейробіологів може з'явитися спокуса застосувати в майбутньому схожі методи, щоб досліджувати дітей.

Я запитую себе, що станеться з дітьми, чию поведінку вивчають методами біхевіоризму. У людських створіннях важить не те, як вони поводяться, а те, що відчувають. Біхевіоризм фіксує поведінку дитини, але що дитина при цьому відчувала? Камери Монтанье, встановлені у двох експериментальних дитсадках Безансона, не виявляли ані того, що діти відчувають, ані ймовірної шкоди, яка ім завдається. Напевно, можна погодитися, що це цікаво з погляду розуміння того, як діти входять у різні звичні для них стани, щоб побачити, як можна на три хвилини перетворити нормальну дитину на аутиста чи маніяка, порівнюючи з іншими поведінковими моделями. Це доводить вразливість душевної організації дитини цього віку, навіть якщо

вона на позір упевнено й бадьоро почувається в суспільстві. Виходить, що запах матері для неї важливіший, ніж її власна діяльність. Дитя має інтеріоризовану матір, яка дозволяє налагоджувати контакт з іншими, але, коли під час досліду матір екстеріоризують у нюховій формі сприйняття, яка є більш довільною, ніж дотикове чи моторне сприйняття, її вплив виявляється сильнішим за інші. Коли несподівано в середовищі, у якому вона розвивається, з'являється інтимний запах матері, дитина перестає бути однією серед інших дітей у групі, а повертається в стан немовляти, що належить матері.

Що стосується дитини, яка виходить із пасивного стану в атмосфері, яку спричинив материнський запах, то бачимо, що вона не адаптується до групи через те, що не зовсім відчуває всередині себе безпеку, створювану зв'язком з матір'ю.

Вочевидь, сам Монтанье дуже тішився з цього, як йому здалося, об'єктивного співробітництва між експериментальною психологією та психоаналізом.

Ці експерименти, якщо вже їх не уникнути, могли б принаймні стати предметом співпраці і обговорень із психоаналітиками… та й з усіма, хто цікавиться почуттями дитини й має значно ширші уявлення про це.

Можливо… Але «дитини» як такої не існує… Ми говоримо про ДИТИНУ, тим часом кожна дитина абсолютно не схожа на іншу ані внутрішнім життям, ані способом, яким вона структуруе себе залежно від того, що відчуває, сприймає, і від особливостей дорослих, які її виховують. Стан дитинства існуе відносно майбутнього дорослого віку настільки, наскільки існують особливі відмінності: як-от, наприклад, між етапами розвитку нервової системи. Так, взаемодії між нервовою системою і навколишнім середовищем надзвичайно насичені саме в дітей, адже бачимо, з якою фантастичною швидкістю вони збагачують свою мову. Звісно, е статева незрілість. Але якщо ми розглядаемо одні створіння стосовно інших, треба говорити вже не про дітей, а про певного індивіда, якого за певними параметрами можна порівняти з іншим індивідом раннього віку, старшого віку тощо.

Незручності й небезпеки, на які наражаються діти під час експериментів, не зупиняють дослідників. Усе це неабияк тривожить, адже їх неможливо підпорядкувати якій-небудь кодифікації. У будь-якому разі можна заявити, що ці досліди, мабуть, не так уже й дорого коштують піддослідним, а шкода від них не переважуе користі, якої людству дае наука. Не можна забувати й про блага від цих експериментів. Але, з іншого боку, через те, що вони неминучі, можна передбачити, що вони розвиватимуться за допомогою нових технічних засобів… А що ігнорувати їх неможливо, то слід виробити, нехай навіть це буде не дуже просто, певну етику щодо цієї проблеми.
У соматичній медицині клінічні дослідження теж призводять до жертв. Трапляються ятрогенні захворювання, стаються нещасливі випадки під час лікування, та й часом вдаються до селекції; чому одна група ракових хворих має право на нові ліки, а інша – лише на класичну хіміотерапію? Річ у тім, що треба порівняти за допомогою статистики терапевтичну ефективність в обох групах. Хочеш того чи ні, виявляється соціальна несправедливість. Однак інші хворі можуть дістати з цього користь. В експериментальній психології дослідники наголошують: якщо деякі з їхніх дослідів можуть нашкодити дитині або групі дітей, що перебувають під спостереженнями, то результати стануть у пригоді всім майбутнім дітям. Як довести протилежне?

За якими критеріями заздалегідь оцінювати, що той чи той дослід шкідливий, не дуже потрібний чи навіть зовсім непотрібний? Адже далеко не все можна виправдати допитливістю, яка притаманна людському розуму.

Скажіть-но, панове психологи, що можна дослідити в людському створінні, якщо брати лише зовнішне, яке досяжне для спостереження? Досліджувати гормони індивіда, байдуже, скільки йому років, означає сприймати частину за ціле. Якщо деякі з гормонів у дефіциті, то шляхом компенсації цієї нестачі не обов'язково досягнеш справжньої рівноваги. Бо саме психічні зв'язки одних людей з іншими надають їм сенсу життя. Припустімо, що комусь, чиї зв'язки з іншими обрубані, прописали «правильну дозу» гормонів. Призначаючи фармакотерапію, лікар думає лише про фізичний стан. Але ж хвороба – це сигнал. І цей сигнал знищують. Як тоді індивід може поінформувати про свій кризовий стан у міжособистісних стосунках? Кожен суб'єкт має бажання бути й воліє виразити цю інтенційність. Однак якщо вся інтенційність спрямована лише на те, щоб постачати задоволення «його величності», то це заперечення людської особистості. Невже ми готуємо себе до «чудового нового світу»31? І чекає нас у майбутньому перспектива створювати всіляких альфа, бета… але з якою метою? Ми ризикуємо взяти курс на жахливий тоталітаризм, коли Великий Комп'ютер нав'язуватиме кожному загальні для всіх норми.

Експериментатори хочуть нас заспокоїти, посилаючись на серйозність своїх наукових дослідів. Мовляв, досі ми рухалися навпомацки, скеровували рух молоді залежно від настроїв їхніх учителів, тобто абсолютно довільно й у всякому разі випадково; віднині ж ми зможемо значно точніше, значно об'єктивніше підбити підсумок здібностей і можливостей кожної дитини. Це час нейронаук – досліджень нервової системи. Але мене трохи непокоїть зростання їхнього впливу. З погляду цієї дисципліни, усе зосереджується на розвитку інтелекту, тимчасом як насправді сенсу роботі інтелекту кожної людини надає сфера почуттів. Інтелект сам по собі не існує. Фізичне здоров'я саме по собі не існує. Особистість та її особливості утворюються з сукупності факторів.

Я запитую себе, чи зрештою період, у який ми входимо, період «після Піаже», не буде понадміру зумовлений впливом інтелектуалізму? Нейронауки надто схильні об'єктивувати все, що суперечить нашим зусиллям, спрямованим на суб'єктивізацію кожної особистості: треба більше цікавитися кожною дитиною, принаймні які в неї улюблені справи, замість того, щоб занадто рано направляти її цікавість у бік однакових для всіх шкільних предметів. Тести – нечисті на руку. Вони хочуть підтвердити те, у чому волів би переконатися вчитель. Експериментатор догоджає сам собі. Наприклад, у Сполучених Штатах робили один тест. Його й тестом не назвеш, радше це ошуканство, яке проробили над сотнею так званих «відсталих у розвитку» дітей: серед них довільно були обрані п'ятдесят, які склали групу тих, хто за два роки мав подолати відставання. Не так пощастило іншій півсотні… Тих дітей, згідно з правилами цього тесту, заздалегідь прирекли до групи, яка наступні два роки не впорається з проблемами. Цих п'ятдесятьох теж обрали навмання. Вихователі заохочували успіхи дітей із першої групи, адже вчені на підставі гаданого тесту дійшли висновку, що ці п'ятдесят дітей розквітнуть за найближчі два роки. Таке ставлення учителів до цих п'ятдесяти посприяло їхньому розквіту, тому що вони набагато більше цікавилися цими дітьми, ніж іншими, про яких було сказано: «Щодо них невідомо, коли вони почнуть розвиватися… принаймні не в найближчі два

роки». Повне безглуздя. Утім, ніхто не може стверджувати, що ця психологічна хитрість завдала кому-небудь явної шкоди. Хто може сказати, що успішно вчитися від одного до іншого періоду – корисно, а вчитися погано – шкідливо?

Стало модно повсюдно встановлювати камери для фільмування «кіно-правди». Але знімати дітей без їхньої волі – це акт свавільний і безвідповідальний, адже невідомо, до чого призводить використання цих засобів на більш чи менш вразливі створіння.

Мене запросили на передачу «Телевізійний четвер», де показали уривки з фільмів за участю дітей; зокрема там були короткі фільми Годара. Мені нічого не відомо про політичні погляди Годара, але його поведінка з дітьми обурлива. Тут камера виступає як ґвалтівниця. Він абсолютно не розуміє дітей. Примушує їх відповідати на каверзні запитання і практично знущається. Дівчинці, якій виповнилося дев'ять років, на вигляд доволі тямущій, він каже: «Ти впевнена в тому, що існуєш?» Вона відповідає: «Так». – «Як ти можеш бути в цьому впевнена?» – «Не знаю». – «Бачиш, я тебе зараз фільмую; потім інші побачать цей запис, де е ти… Але ж ти лише образ? Коли ти дивишся в дзеркало, то що бачиш? Саму себе чи свій образ?» – «Саму себе!» – «Але ж це лише образ!» – «Так, це мій образ». – «То що ж існує – твій образ чи ти?» – «Я, бо й без дзеркала я залишаюся сама собою». – «Але як тобі знати?..»

Сумно бачити, як дитину таким чином допитують. Але дурнувата й недобра гра не припиняється. Інтерв'юер тисне ще дужче.

«Ти щось робиш удома… ліжко застеляєш? А хто застеляє? Мама? Чи консьєржка приходить допомагати матері в господарстві? А як же ти?.. Раптом ніхто не застеляв би тобі ліжка?» Дитина кмітливо зазначає: «Нічого! Я б усе одно лягла спати. Якщо ліжко не застелене, різниці ніякої немає». – «Отож, якщо ти нічого не робиш, ти – сам лише образ».

Дурнувата гра з цією дівчинкою переноситься до школи, під час перерви. Дівчинку покарано; їй треба написати п'ятдесят разів: «Я не повинна розмовляти під час уроку». Вона знала, що її фільмуватиме кінооператор, це створювало незручності. Їй довелося терпіти приготування, поки тягнули дроти, встановлювали й налаштовували світло; її хвилювало, що всі погляди спрямовані на неї. До того ж її покарала вчителька. Вочевидь, вона балакала з сусідкою. «Під час уроку не можна розмовляти». Для покарання її змусили писати цю фразу п'ятдесят разів. І Годар одразу нагодився зі своїми запитаннями, але ж вона знає: якщо не виконає завдання, то не піде на наступну перерву… Нерозумно, що вчителька змушує це писати… Бачимо на екрані, що вона починає писати. Він до неї заговорив, і вона перестала писати. Коли він закінчив свої несусвітні запитання, вона повернулася до свого завдання. «Тебе покарано?» – «Так, я розмовляла на уроці». – «Що ж ти пишеш?» – «Треба п'ятдесят разів написати: "Я не повинна розмовляти під час уроку"». Він надокучав їй. Але навіщо? «Ти любиш школу? А тебе покарали. Усі від тебе відвернулися». Вона відповідає: «Зовсім ні». – «Але ж ти не пішла на перерву». – «Тому що мені треба виконати завдання!» – «Отже, вчителька від тебе відвернулася?» – «Зовсім ні». – «А що вона зробила?» – «Ну, вона хоче, щоб я не розмовляла на уроці». Дівчинка виправдовувала дурну систему, але їй треба було виконати завдання, а він заважав їй, начебто для того, щоб домогтися від неї

протесту… Вона геть не мала наміру протестувати, вона змирилася і з учителькою, і з цим дурнем, який заважав їй писати; після цього в неї не буде і другої перерви.

Потім Годар фільмує її вдома. Каже: «Тебе дратує, що я тут?» Вона відповідає: «Та ні… Мама попередила…» (Мати сказала їй, що її зніматимуть.) Чуємо, як мати говорить: «Перевдягайся швиденько». Отже, вона знала, що камера тут. Годар її сварить: «Щойно ти не хотіла, щоб я бачив твою дупку!» Спершу вона сховалася, щоб він її не бачив. Але тепер він наче сердиться, що вона більше не опирається його вуаеризму.

Потім з'являється кадр із написом «ТЕМНО» великими літерами. «Що таке темрява для тебе?» – «Ну, це ніч». – «А що таке ніч?» – «Ну, це коли сплять». – «Але чому, коли сплять? Можна спати й удень». – «Так, але я можу заплющити очі». – «Тоді ти в темряві?» – «Ну, якщо це не вночі, то ні». – «Отже, коли ти спиш, усередині тебе темрява?» На це вона не знала, що відповісти. Яке це все дурнувате: лунають абсолютно ідіотичні питання інтелектуала (лівого?), які водночас намагаються спричинити щось на кшталт зміщення, спровокувати взаємну протидію між двома мовами, що не перетинаються.

На цій стадії це більше схоже не на вуаеризм, а згвалтування. Аудіовізуальні засоби використовуються зі збоченою метою. Ми далеко відійшли від «невидимої камери», що відповідає давній мрії дорослого про спостереження за дикими тваринами в їхньому природному середовищі. Також ми далекі від «камери-фіксатора» чи «кіно-правди». Інша мрія дорослих – дитяче кіно, яке роблять самі діти. Третя фантазія дорослих полягає в тому, щоб націлити камеру-гвалтівницю на дитину як на піддослідний об'єкт. Явна втіха Годара полягає в тому, щоб сказати: «Бачите, я роблю фільм про дітей, але не для дітей, і тим часом мене круг пальця не обкрутиш. І ви теж, мадам Дольто. Ви, глядачко, вільні бачити якраз те, що вислизає від камери і від інтерв'юера». Він міг виправдовуватися, мов езуїт: «Дитина може по-своєму захищатися, вона може відповідати, покликаючись на здоровий глузд, або ховатися за мовчанку. Це правда. Незважаючи на агресивність інтерв'юера і всупереч в'ідливій камері, дитина вислизає». Ці виправдання навіть не позбавлені сенсу. Дитина вислизає… але на ній залишаються сліди. Отже, ця гра не така й безневинна.

Годар з тих, хто сакралізує камеру. Вважаючи нинішню шкільну систему доволі дискусійною (покарання і таке інше), він переконує, що поява кінокамери в школі має рятівний ефект: вона проганяє злих духів, звільняє дитину і батьків, а також суспільство дорослих, які дивляться фільм і можуть на власні очі пересвідчитися в безглузді цієї системи.

Та невже! А що як справа радше в дурості людини, яка повсюдно втручається з кіноапаратом, куди треба й куди не треба?

До того ж, здається, батьки, які дозволили цей дослід, не впоралися з роллю батьків, з роллю дорослих вихователів, адже їхній обов'язок – оберігати дітей, як своїх, так і чужих.

Саме тому я сказала Елен Віда, ведучій передачі: «Мені шкода, що ви показуєте ці фрагменти широкому загалу як цікавий документ. Якби Годар був

тут, я б йому сказала: «Ви гвалтуете дітей без жодного наукового сенсу. У цій роботі немае наукового зерна».

Дослідники, які вивчають взаемодію між дитиною та ii оточенням, розходяться щодо методів: одні працюють у лабораторіі, з групою дітей, з камерою чи без камери; інші, бажаючи ставити досліди в якомога чистішому вигляді, вважають за краще не збирати дітей у групи, а спостерігати за ними в певному середовищі. Наприклад, на ігрових майданчиках або в школі, вдома, на канікулах… Одне слово, спостерігати задітьмитам, де ті мешкають, а не переносити в лабораторні умови, не реконструювати іхне життя в студіі. Так, якщо зібрати однорічних-дворічних дітей у студіі,покласти ім туди кубики, предмети для ознайомлення тощо, тоіхня гра піддаетьсяповній фальсифікаціі, а якщо іх фільмувати в дитячому садкуабо вдома, у звичному для них оточенні,то індивіди, за якими йде спостереження,зберігають свою спонтанність32.

По-перше, е технічні вимоги, освітлення, кадрування тощо, обмежений час, коли треба встигнути побачити, показати… Потім наштовхуемося на суттеву методологічну перешкоду: спостерігач робить зміни самим фактом свого спостереження, надто тоді, коли одна людина спостерігае за іншою. Питання не в тому, чи не можна звести до мінімуму частку суб’ективності спостерігача? Це однаково неможливо зробити, навіть якщо не переносити дитину в незвичне середовище, навіть якщо уникати будь-якоі запланованоі мізансцени… як у випадку Годара.

Згадую фільм, який зняли в одній новій школі, у якій самі діти були відповідальними за молодший, «дитсадівський» клас. Знімальна група протягом тижня ставила камери й протягувала дроти. Час від часу вони вдавали, ніби щось фільмують. Відтак діти забули про іхне існування… теоретично. Учителі розповідали мені про дивовижні реакціі одніеі дівчинки, яка, здавалося, відставала на тлі інших дітей. У цій школі було правило, за яким діти обирають: «Я опікуюся рослинами», «А я доглядатиму за морськими свинками» тощо. Кожен мае свою програму, свої завдання, за які відповідае сам. Отож, увесь тиждень, поки знімали фільм, ця дівчинка верховодила в класі, а учні, які раніше були лідерами й найактивніше брали участь у класних заходах, поводилися мляво. Вони були причесані й одягнені не так, як зазвичай. Дівчинку, яка стала зіркою для кінооператорів, причепурювала мати, чого раніше вона ніколи не робила. Знаючи, що буде видовище, мати почала опікуватися донькою… Можливо, не більше, ніж матері інших дітей, але більше, ніж робила це досі. Так дівчинка постала перед глядачами як найжвавіша, найрозумніша серед дітей. Учителька зізналася: «Наступного дня, коли кінематографісти пішли, вона знову перестала бути активною в класі». Як Попелюшка, вона перетворювалася лише до свята. Але для кого? Можливо, вона ставала жвавішою заради оператора? Ми не знаемо й ніколи не дізнаемося. Та після всього вона знову повернулася до своеі ролі класного паразита. Й інші теж узялися за старе. Що це означае? Фільм нічого про це не розповідае… З нього тим паче таке годі зрозуміти. Самі здивовані вчителі теж не зрозуміли.

Такі досліди не обривались би на півслові, якби після перегляду фільму знімали також реакціі дітей, батьків і вчителів. Цікаві спроби в цьому напрямку робили в дослідницькій службі колишнього Управління телерадіомовлення Франціі (O.R.T.F.). Спершу фільмували особу або групу, а потім за шість місяців показували ім документальний фільм про них. П’ер

Шеффер, очільник цієі служби, погодився, щоб його дочка, кінематографістка, записала передачу, під час якоі зіставлялися традиційна і нова школи. Мене запросили на круглий стіл за участю вчителів двох класів, за якими велося спостереження, та інспекторів з академіі, що мали стосунок до експерименту. Ця дискусія була записана й мала увійти в передачу. На жаль, цей дуже цікавий фільм так ніколи й не показали широкій публіці, проти нього чомусь виступив П'ер Шеффер.

Що можна сказати напевне, так це те, що втручання кінокамери в приватний простір суттево впливае на життя тих, кого знімають. Що вже казати про дитину? Ми про це можемо навіть не здогадуватися. Це ще один аргумент, чому потрібно поводитися вкрай делікатно. І чи не краще консультуватися й радитися із зацікавленими особами, замість того, щоб ставитися до них як до піддослідних тваринок? Коли ставлять педагогічні експерименти, у дітей думки не питають, натомість у випадках клінічних дослідів завжди питають дозволу у хворого та його рідних. І не випробовують нові препарати в лікарні без попередньоі згоди пацієнтів. Хто ж подумае про те, щоб спитати думку учнів, коли в одному класі випробовують освітню реформу, а в іншому все залишаеться, як раніше, і потім порівняти наслідки? Якщо спробувати закласти основи для етики педагогічних експериментів, окрім попередньоі згоди самих дітей, потрібно додати спільну дискусію після перегляду фільму. Дослідник і режисер мають поставити питання й поміркувати всерйоз про сенс і вагу свого експерименту. Якщо дітям завдано травму, то вважаю, що, дозволивши ім поглянути на себе через деякий час із певноі відстані, можна знешкодити, зняти, компенсувати наслідки шоку. На жаль, таке трапляеться не завжди.

Залишаеться наукова цінність дослідів. Яке значення для науки мають записані дитячі розмови? Це надзвичайно бентежить, бо, за великим рахунком, усе фальсифікуеться, щойно вони стають об'єктом експерименту. Як забезпечити незрушні умови експерименту, як це роблять у фізиці та хімії у випадку дослідів із температурою? Чи можливо зробити щось схоже в експериментальній психологіі? Дослідники C.N.R.S. (Національного центру наукових досліджень) публікують діаграми, графіки. Усе це не може не справити враження. Методологія здаеться добре опрацьованою. Але що насправді можна виснувати з усіх цих даних, отриманих унаслідок вивчення взаемодіі між соціокультурним середовищем, віком, мобільністю (сім'я осіла чи кочова) і статтю близьких, які опікуються дитиною? З'ясовуемо, які в цих взаемодіях константи: певна поведінка пов'язана із сукупністю факторів, як-от нестабільність сім'і, наявність чи відсутність батька… Нарешті, доходимо до статистичних даних. Зазвичай тут несподіванок не бувае. Мабуть, саме це мене й непокоіть. Адже, якби з'являлися парадокси, либонь, дослідники шукали б далі й трохи глибше, говорячи собі таке: «Погляньмо, тут ми маемо щось неочікуване, щось незрозуміле». Однак результати досліджень соціопсихологів підтверджують те, що й так відомо здоровому глузду, або ж висновки психоаналітиків, які практикують індивідуальні лікування. А скільки з'являеться дисертацій, скільки лабораторних робіт, які доводять… те, що і так усі знають! Гора породжуе мишу.

Психологам більше до снаги вивчати взаемодіі в так званих несприятливих середовищах, ніж у привілейованих. Здаеться, надзвичайно тяжко дослідити з наукового погляду, що ж такого специфічного у становищі дитинства. Щоразу складаеться враження, ніби це легше зробити в екстремальній

ситуації, що загрожує свободі, фізичній і моральній цілісності дитини, коли вона потерпає у великих злиднях чи зазнає жорстокого поводження. Що ближче ми пересуваємося до західних привілейованих кіл, де дитина на позір забезпечена й отримує все необхідне, то важче зрозуміти її загальмованість, відхилення, відчай. Можна зафільмувати реакції дітей, потреби яких вочевидь не задоволені, але все, що стосується бажань, неможливо зняти для фільму.

Щодо спостережень, психоаналіз – у центрах ментальної гігієни – може піти значно далі, ніж експериментальна психологія. Це єдиний метод роботи, який із повагою ставиться до суб'єкта, розглядаючи його водночас і як особистість саму по собі, й особу в її життєвому середовищі, хоч яким воно не було. Лише психоаналіз дозволяє увійти в справжній контакт, що передбачає пошук спілкування, яке психоаналітик прагне встановити з індивідом будь-якого віку, будь-яких економічних статків та умов родинного й емоційного життя.

Не існує Дитини з великої літери; є індивід, що переживає час свого дитинства, особистість у цьому світі, яка, власне, уже є тим, чим буде завжди. І ця істина підтверджується, коли я бачу дорослих, за якими спостерігала ще в їхньому трирічному віці; вони приходять мене навідати. Якось до мене завітала одна жінка: «Ви мене пам'ятаєте? Я приходила до вас у три роки, це була надзвичайна удача, що вдалося тоді вас зустріти!» – «Що ж ви запам'ятали?» – «Ну, я пам'ятаю, що малювала вам картину, а ви мені сказали: "Але ж ти про щось думаєш, коли засинаєш". Це була правда, я відповіла: "Так, думаю", – і поглянула на маму». Вона запам'ятала саме цей момент. І додала: «Тоді я собі сказала: "Я також маю право думати і про батька". Це було неймовірне осяяння, що все перемінило в моєму житті». Я зберігала записи тієї консультації; дівчинка не згадувала під час наших зустрічей про свого батька (мати розлучилася з ним, коли дитина ще була немовлям).

Під час психоаналізу можна виявити спогади про те, що було й до трьох, і до двох років. А «спостерігач» про те, що не висловлене, не виражене, дізнатися не може; йому просто недоступне будь-яке невимовне. Але ж воно якраз є найважливішим під час зустрічі. Так само, як і поміж двох співрозмовників.

Маніпулятори-маніхейці

Ідеології, хоч і перебувають зараз у кризі й занепаді, залишили в ментальності та мисленні відчутний слід маніхейства, зокрема і в галузі медицини та гігієни життя: усе добре або все погано. Наприклад, про безболісні пологи дехто каже: «У жодному разі, про це не може бути й мови!», а інші: «Це єдиний спосіб, слід триматися тільки його!» – і зобов'язують батька брати участь у пологах, незважаючи навіть на його надмірну вразливість. Це маніхейське поводження. Ми потроху звільняємося від таких винятковоправильних рецептів,як від ідеологій.

Те саме стосується так званого «нового» виховання, яке також засноване на маніхействі: педагогічні експерименти вибудовують на крайніх протилежностях. Щоразу беруть дві групи дітей і кажуть: позаяк нам

невідомо, куди це заведе, одній групі ми дозволимо робитивсе, що завгодно, а з іншою поведемось як езуіти – візьмемов цупкі шори.

Психологи досліджують видиму поведінку, залишаючи поза увагою те, що людина має складну психічну структуру, водночас і несвідому, і емоційну, яку, однак, годі висловити; вона залишається для іншого насправді непізнаваною. Видима поведінка не може передати всього цього ні про суб'єкта, ні про почуття, які він має.

Боюся, що теперішній бум літератури, усіх цих енциклопедій, посібників, порад про виховання спонукає подружжя триматися певних норм і правил. Якщо не сказати більше: чудодійних рецептів. Це знову ж таки маніхейський підхід, бо запропоновані в них системи виховання побудовані на протиставленні; молодих батьків не вчать прилаштовуватися, інтерпретувати, прислухатися до своеі інтуіціі: ваша дитина народжена вами, а ви е ви, тож будьте правдиві, скажіть ій, що ви відчуваете, адже чого найбільше потребуе ваша дитина, то це вашоі щирості. Нинішня мова сама стае занадто поняттева, відірвана від реальності. Можливо, це і е загибель цивілізаціі.

Фізики говорять про регрес космічноі матеріі; либонь, він супроводжуеться ще й регресом людськоі психіки – чи це вираження так званого спостереження, яке е не більше ніж уявною проекцією, а не реальністю?

Маніхейські тенденціі подибуемо навіть у відомих есеістів. Висновки Елізабет Бадентер33 про брак материнського піклування, який спостерігаеться в XVII ст., потребують нюансування. Ставлення до дітей не було аж таким суворим, як нині заведено думати.

Письмові свідчення підтверджують, що чимало громадян і громадянок піклувалися про своіх дітей незгірше, ніж сьогодні, зі схожими недоліками, притаманними нинішньому часу (надмірне обожнювання, проекція дорослого, уподібнення ігращці), ставлячи незмінне питання: чи мае дитина душу? Якщо мае, то чи потрібно іі виховувати?

Ар'ес виявляеться більш нюансованим, ніж Е. Бадентер, коли розрізняе «почуття дитинства» і «прихильність до дитини»; стверджувати, що материнське почуття з'являеться лише в XIX ст., неточно з погляду історіі. Звісно, трапляеться чимало виявів цього почуття, які, вочевидь, можна назвати нетиповими, але й нині також легко відшукати в нашому суспільстві безліч прикладів, що заперечують цю моду, що перетворюе дитину на центр усесвіту; можна показати й випадки, коли чимало людейповодяться зі своімидітьми, як у Середньовіччі або в XVII ст. (наприклад, у Русі за звільнення жінок (M.L.F.) лунають голоси, що вимагаютьправа відмовлятися від дитини після іі народження і не засуджувати цього як щось протиприродне). Отже,треба нюансувати цірезультати, адже нашрозгляд показуе, щоставлення до дітейпрактично те саме: немае фундаментальноізміни.

Утім, маемо одну значну відмінність: за Середньовіччя і в XVII ст. дитину завжди вигодовували груддю – це могла бути мати або інша жінка, – без цього дитя помирало. Грудне годування тривало доти, доки жінка мала молоко; у цьому питанні воно не підпорядковувалося зовнішній фігурі вченого, фахівця, який говорив би: «Це неправильно, ви винні в тому, що годуете дитину (як зараз) понад чотири місяці». Сьогодні лікарняний

персонал забороняе жінці годувати дитину на свій розсуд, а якщо вона чинить опір, то ій «дозволяють», але на декілька місяців, до шести чи семи.

Переставимо фігурантів місцями: у нашій перспективі важить дитина, а вже потім батьки.

Дотепер досліджували насамперед ставлення дорослих до дітей; власне, це робили для того, щоб краще вивчити суспільство певної епохи. Тим часом, якщо брати до уваги саме дитину, інтереси дитини, її шанси на структурування, помічаємо, що вже в XVII ст. материнський образ розвивався, щойно в дитини з'являлася годувальниця, у якої своєю чергою були стосунки з дорослим супутником життя та власними дітьми. Сьогодні, якщо порівняти з XVII ст., радше відбувається регрес – у тому сенсі, що більше немає годувальниць. А що є натомість? Механізація. Жінку, яка годує дитину, механізують тією мірою, що вона мусить у два з половиною місяці давати малюкові м'ясну підливу; безособове і нейтралізоване харчування запроваджують в ім'я Науки. Наука ж розглядає дитину як піддослідну тваринку, а не як чуттеве створіння; вона не намагається зрозуміти, які почуття виражає дитина. Їй видається немислимим, що дитина може думати щось своє про весь цей процес.

Тепер ми можемо, завдяки сучасним дослідженням, віддавати дитині привілейоване місце, у порівнянні з попередніми століттями. Це ще, правду кажучи, відносно. Можна поставити собі питання, дивлячись на минулі століття, чи не повернеться це проти справжніх інтересів дитини, чи не програє вона. Ми постійно чуємо: «Нарешті, ми, сучасні люди, починаємо віддавати дитині належне: поважати її права, розширювати їй простір…»; але тим часом переправляємо дитину з одного місця до іншого, як пакунок, оточуємо новими заборонами, що тиснуть на неї ще більше, ніж кордони території за часів сільської Франції. Піклуючись про дитину, хіба не слід запитувати, чи не розглядаємо ми її як об'єкт для дослідів промислового розведення дітей? Із того, що наука про дитину стає дедалі багатослівнішою (уже маємо тридцять шість методів вивчення немовляти, починаючи з перших днів життя), аж ніяк не випливає, що дитину більше поважають як особистість.

Утім, навіщо все це їй? Якщо навіть прикрасити стіни в місті зображеннями малюків із виразними статевими ознаками, навряд чи це буде кроком уперед у боротьбі за дитину.

Незле було б позбутися оцього самовдоволення: «Ніколи раніше не зробили стільки всього заради дітей, як за наших днів; якщо в попередні століття дитина була жертвою обскурантизму, то тепер перед нею відкривається прекрасна перспектива». Сучасна наука радше не освітлює, а затемнює ще більше. Це вимагає від нас більше нюансувати й порівнювати оцінки, коли розглядаємо становище дитини за попередніх століть. Адже віднаходимо ми там схожі суперечності.

XIX ст. і перша половина XX ст. успадкували ув'язнення дитини, пориваючи з Середньовіччям, яке, безперечно, було більш прихильне до виховання в дитині самостійності. Почуваючись у безпеці, дитина підтримувала соціальні зв'язки з усіма, з ким підтримувала зв'язки її годувальниця, яка

не просто надавала послуги годування, а вводила дитину у світ комунікації – середовище сприяло розвитку особистості.

Нобелівська сперма

У Сполучених Штатах працює банк сперми американських лауреатів Нобелівськоі премії. Уявіть-но, після штучного запліднення яка-небудь місіс Блейк народжує дитину від славетного математика. Якою ж буде доля ціеі дитини, за якою будуть слідкувати, спостерігати й тестувати, ніби вона має відповідати очікуванням експериментаторів?

Оточення очікує, навіть вимагає, щоб вона досягала певних успіхів у своій віковій категоріі. Однак вразливий інтелект саме тому може відмовитися показувати якісь досягнення. Якщо така нобелівська дитина не демонструе нічого виняткового, – а це не означає, ніби вона не стане дуже розумною в дорослому житті, – ій буде тяжко вирватися з-під уваги, бо від народження всі чекали від неі якихось надзвичайних здібностей. Їй загрожуе негативний досвід поразки – точніше, те, що бачать інші, – те, що дорослі зносять не дуже добре. Треба зачекати. Лише за результатами ми побачимо, чи справді цей досвід мае якийсь сенс. До того часу всі дискусіі лише даремно стрясають повітря. Ми знаемо, що виховання відіграе значну роль у побудові стосунків із батьками, адже дитина уявляе себе такою дорослою, якою е іі вихователі. Отже, у разі штучного запліднення цей малюк Блейк уявляе себе тим дорослим, яким е його батько, запропонований йому як зразок; та дитині насправді байдуже, чи математик іі батько, бо він важливий для неі як носій динаміки життя або ж динаміки заперечення, яку він ій передае. Та й ніхто не може сказати, що сам факт буття математиком е ознакою розуму. Розум – це поєднання серця, великодушності, прагнення до автентичності, що передаються дитині, яка мае народитися. Розум не е чільною ознакою дорослого, який бажае, щоб життя його дитини повторювало його власне, радше це буде проекція його смерті на дитину. Побачимо за десять-двадцять років, що ж станеться з цим нобелівським дитям. Хай там як – це створіння, що постало в лабораторіі. Для нинішніх людей це звучить ще трохи дивно, але чи буде це так само завтра? Я навіть не уявляю. Це як Христос – своерідна жертва. Якщо все скінчиться нічим, то цей малюк – лабораторна мишка. Але він міг і не народитися. Ніхто не змушував би його вижити. Він обирае свою долю, і це, можливо, стане в пригоді для всіх людей на світі. Хтозна. Вражають, як на мене, законні мати й батько, які погоджуються на цей дослід. Яка мае бути між ними порожнеча, який брак справжніх взаемин, якщо вони замовляють дитину передусім заради іі високого інтелекту, немовби без цього «математичного генія» вони перестали б і далі терпіти одне одного! Це дитя в генетичному плані е нащадком зовсім не тих людей, які його виховують. Чому ж вони це роблять? Із цікавості? Чи на благо людства? Невже мати – свята Діва, а батько – святий Йосип? Чи ці батьки жадають показати всім, що володіють чудернацьким вундеркіндом? Можна уявити собі жінку, яка годуе з пляшечки таке немовля, а всі знайомі та друзі присутні на трапезі його величності принца: «О, це дитина від нобелівського лауреата… а твій чоловік що про неі говорить? І як воно – відчувати, що даеш пляшечку Айнштайну?» Люди забувають, що Айнштайн не був блискучим учнем. І все-таки хочуть таку дитину, що була б розумною від самого народження. Але ж розум може розвинутися набагато пізніше й проявити себе в несподіваних ситуаціях, а доти ховатися під виглядом недоумкуватості. Айнштайн відставав у школі,

був мовчазним, замріяним; але батьки любили його таким, яким він був, не знаючи, який він розумний, не обурюючись, що він не міг скласти іспити. Він був «бідолашний малюк, якому нічого не світить». Либонь, саме це стимулювало його розум. Хтозна! Якби Айнштайн був іншим, якби його геній був визнаний з дитинства, можливо, він ніколи не став би Айнштайном. У будь-якому разі в цьому досліді відіграють роль певний етнос і особлива група. Але як ці батько й мати ставляться в глибині душі до своїх власних батьків і до цього створіння, що походить від інших предків, яких вони й не знають? Ніхто навіть не відає, чи були в родині донора інфантильні жінки, чоловіки-садисти. Адже дитині саме з такою спадковістю буде легше розвиватися, якщо в сім'і вихователів немає спадкових невротиків. Але ж хто знає… І Нобелівська премія тут не зарадить.

30

O? en est la psychologie de l'enfant? Denoël, Meditations.

31

«Чудовий новий світ»– роман Олдоса Гакслі.

32

Див. праці Центру соціальної етнології та психосоціології під керівництвом Марі-Жозе Шомбара де Лова.

33

L'Amour en plus, Elisabeth Badinter, Flammanon.

Розділ 6. Голова без ніг

Комп'ютер на службі в дитини?

Тіло дитини більше не годне виразити себе сьогодні так само, як раніше, – воно стало значно більш замкнутим і поневоленим, – натомість її дух здатен віднайти свободу і створювати цілі світи, граючи з комп'ютером. Адже тепер на службі в дитини є телеінформатика.

Вона має певний позитивний аспект у тому сенсі, що ніхто не командує дітьми, намагаючись уплинути на їхню чуттєвість. Також вони помічають, що їхній розум, особливо логічне мислення, вигострюється незгірше, ніж у дорослих. Утім, ці ігри геть позбавлені людського співпереживання, а задоволення від них – не що інше, як задоволення від ментального збудження; людська чуттєвість зникає: важить лише те, маєш ти рацію чи ні. Якщо не маєш раціі – отже, припустився логічної помилки. Однак насправді ані те, ані інше не має сенсу; ідеться лише про логічні вправи, про засоби… Але засоби задля чого?

Електронні ігри ізолюють дітей, тимчасом як музичний автомат може об’єднати друзів у товаристві. Вони на декілька годин гуртуються навколо нього й «кайфують» один перед одним. Грюкають по машині, щоб падали монети, кидають одне одному жетони. В електронній грі дитина відсторонюється, немов коли розмовляє телефоном, але співрозмовник тут – украй логічний і анонімний, без обличчя і без серця. Потрапляєш у симулятор, де провадиш міжпланетну війну, як космонавт у своїй капсулі.

Одна успішна комп’ютерна гра синтезує голос співрозмовника дитини: коли та відповідає правильно або вдало провертає комбінацію, голос робота промовляє: «Ти чудовий!» Психологам, стурбованим емоційними впливами на дитину, прихильники цих іграшок відказують: «Але ж відбувається якраз діалог, у який батьки не втручаються; це дає дитині віру в себе й у свою тямущість. Тямущість, яка пов’язана з логічним мисленням». Педагоги наголошують, що синтетичний голос навчальної машини ніколи не замінить учневі розмовних стосунків з учителем. Якщо викладач обмежується тим, що нав’язує певне знання і ставлення, якщо не пробуджує й не надихає, його обов’язки розподілу знань може замінити комп’ютер. Принаймні цей замінник не матиме над учнями садистичної влади.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/fransuaza-dolto/borotba-za-ditinu/?lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.